

ԲԱԴԱ ԳԻՒԼԻ ԱՒԵՐՈՒՄԸ

(Արտատպած «Արարատ» ամսագրից)

Վ. Ա. ԴԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1910

ՔԱՋՐԵՐՈՒՆԻ

1971 թ.

ԲԱԴԱ ԳԻՒՂԻ ԱՒԵՐՈՒՄԸ

(Արտատպւած «Արարատ» աստագրից)։

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1910

ԲԱԳԱ ԳԻՒՂԻ ԱՌԵՐՈՒՄԸ

ԱԶԳ.

1905 ու 1906 թուականների Հայ-Թրքական ընդհարումները յանկարծակի ծնունդ էին, սյլ հասարակային կազմալուծութեան և քաղաքական կեանքի արտայայտութիւններ: Գրանց լուսարանելը ապագայ պատմաբանի գործն է որ ներկայ սերնդից կպահանջի կարելոյն չափ շատ պատմական նիւթերի մատակարարումն: Այժմ, երբ այդ չարաբաստ ընդհարումները վերջացել են և մտքերը հանդարտել՝ մեզ, ահանատեաներիս և ժամանակակիցներիս վերայ պարտք կայ անկողմնապահութեամբ ամփոփել և դասաւորել նիւթերը ապագայ պատմչի գործը զիւրացնելու համար:

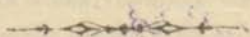
Ձեռնարկելով մի շարք ընդհարումների ժողովածու՝ աշխատութեանս հեղինակը աչքի առաջ է ունեցել վերոյիշեալ նպատակը:

Ներկայումս տալով Բագայի աւերման պատմութիւնը, հեղինակը հարկ է համարում ծանուցանել, որ նա իւր նիւթերը ժողովել է 1906 ու 1907-ին անմիջապէս այն՝ ոչ սակաւաթիւ, արժանահաւատ անձինքներից, որոնք ենթարկուել են ազէտին ու ահանատես են եղած:

Նիւթերը արձանագրուած են համեմատական վերստուգութեամբ և կարելոյն չափ անկողմնապահութեամբ:

Հեղինակ

1909 թ. Յուլիոս Բագու.

Բաղա գիւղի դիրքը. Բաղի ձորը. Խօսկան փարը. Բինաները.
Գիւղական նամապահները. Եկեղեցին. Ժողովրդի կառույթիւնը.
Գիւղացնեստութեան նիւղեր, Արհեստներ. Լուսաւորութիւն.

Գանձակ քաղաքից դէպի արեւմուտք, Գանձակի դաւառում,
աշխարհագրական 16⁰ 26' հիւսիսային լայնութեան և 41⁰ 13'
30'' արեւելեան երկայնութեան կէտում՝ զբաւած է Բագա
գիւղը մի լայնանիստ, չափաւոր բարձրութեան հարթավայրի վե-
րայ, ոչ կոշտում է «լքարակ»: Գիւղի արեւմտեան կողմում՝ ձորի
մէջ հոսում է դէպի հիւսիս, դէպի Կուր գետի աւազանը Բա-
գա վտրքիկ գետակը, որ ապա ընդունում է Չագետամի
գետ անունը:

Երկրի շիշոտ մակերևոյթը տատիճանաբար ստաւանջի լիսխ-
ուելով՝ իջնում է գիւղից դէպի գետակը՝ նախ կաղմեւով մի
խոր ձոր Խագնի ձոր—անունով, յետոյ՝ գետակի աջափնեայ
լայնատարած դաշտի երկարութեամբ տարածւում են գիւղա-
պատկան խաղողի և թիթենիների բազմաթիւ այգիները, իսկ
գետի վրայ տասնութէկ շարէշար ջրաղացներ:

Գետակի ձախ ափում՝ Գիքջա (ցից) սրածայր բարձր բլու-
րի ստորոտում գետեզուած է նախկին, հին դարերի Բագա
գիւղը, ուր մշտապէս բնակւում են բազայի մի քանի գեր-
դասաւաններ՝ իբրեւ շերամապահներ և անասնապահներ և այդ
պատճառով հին գիւղն աւելի նման է բինայի:

Բագա գետակի ձորը երկու կողմից էլ ժայռոտ է, դժուա-
բամաշելի, շատ տեղ անյարմար անցուղարձի ու անտառով
ծածկուած: Մի տեղ գետակի հոսանքը անհամար ժամանակների
ընթացքում քերել, տաշել մաշել է մի ահագին ժայռ, կաղմեւով
այդ տեղ մի ջրվէժ: Կիսուած, խորացած ժայռի ուղղահայեաց
պատերն անդրադարձնում են մարդու ձայնը և այդ պատճա-
ռով տեղական ժողովուրդը մկրտել է նրա անունը Խօսկան
քար: Նա այգիներից վերեւ է:

Անասնապահութեան համար յարմարին տեղերը Բագա-
յում, նոյնպէս և այլ գիւղերում, կոչւում են Բինայ: Իւր
շրջակայքում Բագա գիւղն ունի մի քանի այգուկիսի բնաններ
իրանց գոմերով, տներով, և անասնապահութեան համար կա-

ընդ յարմարութիւններով: Այսպէս օրինակ Խօսիան քարի մօտ, Սուրբ Մինասի մատուռից, ըստ բազայնոց Մանգուռ, ոչ հեռու կան Կապի գոմեր: Մի այլ կողմի վերայ գրուած է Քեամանգար ընկան, որ միանում է Բադա գիւղի հետ Դոխկուղ գօլամա (Իննը կեռման) կոչուած ճանապարհով Դիգջա ըլուրի լանջով: Ապա գալիս է Ղ.ըղ—Ղալայ (աղջկայ բերդ) ընկան: Սա մի փոքր բերդ է քարաժայռի դադաթին, աղիւսէ պատերով, աւերակ քարաշէն տներով, քայքայուած ջրամբարով, որ իւր ջուրը կուէ խողովակներով տանալիս է եղել Յամաք ձոր անուն տեղից Անձղահորի քօլ գեղեցկատեսիլ անտառի մօտ Քեամանգար ընկայի մերձաւոր սահմանում:

Սոյն այս Քեամանգարն ընկած է Բադա գիւղի արեւմտեան կողմում և ունի իւր շուրջը լայնասիրտ վարելահողեր—վարդապետի հողեր—այժմ պետական, իսկ երբեմն աւանդաբար Խորանաշատ մենաստանին պատկանող, որ մի կողմից տարածւում է մինչև Կալքար արքունի անտառը, իսկ միւս կողմից միանում է ընդարձակ դաշտի հետ, ուր սփռուած են հինաւուրց հանգստարաններ և մատուռներ և սրանց մէջ կանգնած է սողաթալից, հաստարմատ դարաւոր կաղնի ծառ՝ իբրև ուխտի և տօնախմբութեան տեղի Բադայի բնակիչներին համար:

Գիւղից գէպի արեւելք սփռուած են բազայնոց ալդինները, պհեղներն (պահէղ—բոստան) ու բինանները. այդ տեղից հասում է գիւղի ազբիւրներէց կաղմուած մի առուակ Գիքջի ձորով մինչև Զառչի ընկան, 4-5 վերտի վերայ, որ միանում է գիւղի հետ Իրիցի ճամփով:

Գիւղի հիւսիսային կողմում բացուած լայն դաշտը հեռուից երեցնում է Զադեամի շրջակայքը, Բագու Թիֆլիզ երկաթուղու գիծը, Կուր գետի աւազանը: Գիւղից գէպի երկաթուղի Փալան թեօբան դաշտավայրով ձգւում է լայն ճանապարհը, որ կոչոււմ է Մօլլա—Մանսուր, երկու կողմից ունենալով Մուսուր թառ բարձր սարը հին դիւցատեղով և հին հանգստարանով, Բադերի գլուխ սարը, Թաթառու թքբաւնակ գիւղը, Գեօգդաշ քարաժայռը և Գոմեր ձոր բնաները:

Գիւղի շուրջը, բացի վերոյիշեալ տեղերը, տարածւում են նաև ընդարձակ լայնածաւալ վարելահողեր, խոտհարքներ, արօտատեղեր, որոնք լի ու լի հնարաւորութիւն են տալի բազայնոց պարապել ամենահարուստ անասնապահութեամբ, առանց երբէք բարձրանալու ամերային արօտատեղեր:

Նոր կամ մեծ Բադան Ղըղարակի բարձրութեան վերայ

կազմուել է մօտ երկու դար առաջ, ըստ որում ընտելիները բազմանալով թուով ու ըսրօրութեամբ՝ չէին կարող զետեղուել ձորի հին, սահմանափակ գիւղում, ուստի ընտելանաբար պէտք է տեղափոխուէին այժմեան յարմար տեղը, որ տարածութեամբ, քարձրագիր հարթութեամբ, աղբիւրներէ առատութեամբ և այլ առաւելութիւններով աւելի համապատասխանող է:

Գիւղի մէջ գործածական աղբիւրները սրանք են.

Վերի աղբիւր կամ Շահբաղի, որ շինած է խողովակով ու աշտով և ապիւս է երեք մասաշափ հաստութեան ջուր: Արա մի մասը բազացի հանգուցեալ Արշակ Ներատեանցն իւր ծախքով տարել կախել է գիւղական եկեղեցու մօտ հասարակաց գործածութեան համար. 1894 թուականի յունուարի 6-ին որոյն աղբիւրի վրայ կազմել է Պողոս Ներատեանցը հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Այս աղբիւր յորդ և մշտաբուղիս,
որ է քաղցրիկ յոյժ սառնորակ,
նուիրում եմ իմ հայ եղբարց
Բադա գիւղիս քրանալուստակ
որ ես Պողոս Ներատեանցս
անուամբ Արշակ Ներատեանցի,
հորա և իմ սեպհականից
այս յիշատակը կանգնեցի.
հանգուցելոյն ձեր մողթանքում
ընթերցողացդ յիշել խնդրեմ,
արժան լինել անանց կեանքում
նոյնպէս և ձեզ ձեր անցելոց

18⁶/₄94 ամի»:

Առաւշանի աղբիւր, որ բաւականին բարակ է:

Մուսի աղբիւր կամ Միջի աղբիւր, փայտէ նաւա-
կով հոսում է երեք մասաշափ հաստութեամբ: Սա իւր համե-
ղութեամբ ամենից առաջնակարգն է համարուում:

Ներատին աղբիւր շինած է նաւակով, բայց ջուրը բարակահոս է:

Բնական միւս բերքերից յայտնի են ներքի համար պիտա-
նացու կարմիր կաւ գիւղի հարաւային կողմում. սպիտակ
կաւ՝ Նովերայ քօլում շէկ հողերի գլխին, գիւլ՝ (ճարպա-
նման կաւ) որ թուրք ազդարնակութիւնը գործ է ածում սապ-
նի փոխարէն, քարահանք՝ շինութեան համար: Ամենագլխաւորը
գիւղի հիւսիսային կողմում բազալտի քարահանքն է, որից

ստացւում են պատուական ջրադացաբարեր: Քարահանքի տեղը կոչւում է Ղարա-թաջ (սև թագ):

Անցնենք այժմ գիւղի հասարակաց հարստութեանը և տնտեսական բարօրութեանը:

Մինչև 1883 թիւը գիւղական ժամասացութիւնը կատարւում էր հին փոքրիկ եկեղեցում, որի փոխարէն յիշեալ թուականին հասարակութիւնը յոյն վարպետի ձեռքով, 8000 ռուբլի ծախքով, շինեց նորը, որ շուտով քանդուեց ու հասարակութիւնն ստիպուած եղաւ փայտէ կարկատանով հինը յարմարեցնել ժամասացութեան: Սակայն սա էլ իսպառ կողոպտուեց ներկայ աւերման ժամանակ: Թաթար հրոսակները կոտորտել են խաչկալը, քանդել են բեմը, աւաղանը (գանձ դտնելու համար), տարել են դանդերը, գոնները, պատու հանները, անօթեղէնները, վարագոյրը, քշոցները, բուրվառները, մինչև անգամ դրեանքը: Վերջններից, իբրև կարծես աղետալի օրերը յիշեցնելու, մնացել է միայն մի ձեռագիր աւետարան քրքրուած, Յոհաննու աւետարանը, որի յիշատակարանից երևում է, որ Աբարատեան աշխարհի՝ Աղստաու նահանգի Տանաղուան գիւղի սաղմոսերգու քահանայ Գասպարը և իւր եղբայր Ելիզբարը արտագրել են տուել Յոհաննէս քահանայի ձեռով ՌձԻ (1120—1671) հայոց թուին, Պարսից Շահնէֆի թագաւորի, Յակոբ կաթուղիկոսի և Բջնոյ քաջ հռետոր Մովսէս արքեպիսկոպոսի օրով: Եւ Գասպար քահանան բարի ցանկութեամբ կտակել է, որ նուիրած այս աւետարանը, իբրև յիշատակ, յաւիտեան մնայ Տանաղուան գիւղի եկեղեցում... Բայց արժանայիշատակ քահանան կարող էր արդեօք մտքովն անցկացնել՝ թէ իւր սրբանուէր աւանդը Տանաղուանից կրնին Ռադա գիւղը և 123 տարի յետոյ պատառ պատառ կլինի թուրք հրոսակների ձեռքով:

Բազայի աւերուած եկեղեցին իւր ծխատէր Մեսրոպ քահանայի միջոցով կաքողացաւ ձեռք բերել 1906 թուին Բազում, նուիրաբար, մի քանի կարեւոր անօթեղէններ, սպասներ, պատկերներ և զգեստներ: Այսպէս՝ Լիւզովիկոս Առաքսեանը մի արժաթեայ ոսկեղօծ սկիհ, Տիկին Մայիկեանը նուիրեց սուրբ Առաքուածածնի մեծագիր պատկեր, Յակոբ Մանգասարեանը — խաչվառ, Վիրաիշ Գալանթարեանն ու իւր եղբայրը — Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի մեծագիր պատկեր, Փերագեանցը — մի բուրվառ, Բադուայ հայոց եկեղեցին — երեք հատ շուրջառ, երեք փորուրար և այլն:

Գիւղի շուրջը սփռուած են հին գիւղատեղեր, գերեզմաններ, հողի տակից դուրս են դալի թմնդիւններ, կաւէ ամաններ, զանազան ուղղութեամբ և խորութեամբ տարած աղբիւրի

կաւէ խաղովակներ, բրուանոցի և դարբնոցի հետքեր և այլն և այլն: Այս հնութեան հետքերը ցոյց են տալի, որ դարեր առաջ եղել է այստեղ բնակութիւն և, ով գիտէ, ի՞նչ արհաւիրքների է ենթարկուել զանազան ժամանակներու:

Հին շիրմաքարերի արձանագրութիւններից մէկը, որ եղած է ներքին մէջ ամենահինն է երևում, գրուած է հայոց ՌԻ (1020—1571) թուին, կամ 337 տարի մեզինից առաջ: Արիստո, որ արձանագրութիւնը եղծուած է: Սահայն քարի ճակատին երևում է հետեւեալ նկարը: Մի կանգնած կին, բոց մաղերը մի հիւսով կախուած մէջքի վրայ, օղակներն ականջներում, երկայն շապիկը կոճկած, սրա վրայից կարճ արխալուղը, ռաբրին լախշիններ, բազուկներին հաղցրած է ապարանջան, ձախ ձեռք ծալած կրծքի վերայ, իսկ աջը մեկնած դէպի արձաթեայ սափորը:

Սրանից յետոյ գալիս է Գիւլաբի մահարձանը, որ իբրև կանգուն խաչքար՝ բարձրութեամբ 2 1/2 արշին, լայնութեամբ մի արշին, կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Սուրբ խաչս Գիւլաբին և իւր կողակցին, կանգնեցի Սուրբ խաչս ես Բագդատարս և Միրզէս կազմեցինք սուրբ խաչս թիւ: ՌԿԲ (1062—1613):

Սրանից 32 քայլ հեռու երկորդ կանգուն խաչքարը 2 1/2 արշին բարձրութեամբ և 1 1/2 արշին լայնութեամբ, արևմտեան ճակատին կրում է «Սուրբ խաչս բարեխօս Սրապիւն քահանային և կողակցին Խամիարին» թվին հայոց ՌԺԻ (1120—1671): Սոյն քարի արևելեան ճակատին «Ննորհօք ամենազօրին Աստուծոյ ես Նազուխանս և որդիքս իմ մեղիք Գանմաղ և պարոն Ղորամաղ որդիք պարոն Հախնազարին որդոյ պարոն Իրակին կանգնեաց ի սուրբ խաչս յիշատակ որդւոց իմոց Տէր Սերապիւնին»: Գիւլաբի անունից ծագում է Գիւլաբի հանգրտարան, Գիւլաբի գոմեր, Գիւլաբի բինայ և այլն:

Բագայի բարգաւաճումն արտայայտւում էր նաև նրա շարէշար՝ խնամքով կանգնեցրած միոյթարկ և երկյարկանի տներից: Բագայի տները մեծ մասը ուսու դպրոցականների տների նման, ծածկուած էր ծղօտով կամ խոտով, ուստի և ղիւրափառ նիւթ էր հրգեհուելու և այրուելու: Ապին և այլ շինութիւններ, այն է մարաքներ, գոմեր, շաւմարաններ, խանութներ, մատաններ և այլն, որոնք յարձակման երեկային զոհուեցին հրդեհին:

Ըստ պահանջման կառավարութեան, 1905 թուի մայիսին Բագայի հասարակութիւնը կազմել էր բնակիչներին նորադոյն ամենաճիշտ ցուցակ, որից երևում է, որ յիշեալ թուին Բագայում եղել է 300 ծուխ, 1388 հոգի արական և 1225 իգական. իսկ նորածնունդ մինչև նոյն թուի դեկտեմբերի վերջ 100 հոգի

քնդամենը 2713 երկու տեւի ընտկիչ, որոնց մի մասը մշտական ընտկութիւն էր հաստատել շրջակայ քիւնաներում:

Այդ բազմաթիւ ժողովուրդը, շրջապատուած լինելով ևս առաւել բազմաթիւ թուրք ազգաբնակիւթեամբ, շնորհիւ իւր տակունութեան, աշխտատիրութեան և հողի ու կլիմայի բարեբեր յատկութեան, կարողացել էր հասնել նախանձելի անտեսական բարձրութեան: Բազայի նիւթական հարստութեան շտաբ մօտաւորապէս որոշելու համար ապացոյց կարելի է բերել հեռակեալ հաշիւը:

Բազայի աւերումից յետոյ, Կովկասի բարձր իշխանութեան հրամանով, տեղական հաշտարար միջնորդ Իվան Պետրովը 1906 թուի Ապրիլի 10-ից մինչև 25, բազմաթիւ հայ և թուրք ընտկիչների ներկայութեամբ և մասնակցութեամբ կազմեց Բազայի կրած վնասների, նայնպէս և առանձնակի ծուխերի կրած կորստի ցուցակը, գնահատելով իւրաքանչիւր կորուստ կամ վնաս տների, շինութիւնների, մուրհակների, այգիների, անասունների և այլոց: Վնասի ընդհանուր դումարը, Պետրովի հաշուով, եղել է երկու միլլիոն երկու հազար երեք հարիւր (2,002,300) ռուբլի:

Այսպիսի դումար կարող է միայն կէտք համարուել այն ահագին վնասների, որոնց ենթարկուեց թշուառ Բազան իւր աւերման օրերում: Տոտեսակ տարիներ իւր արիւն քրտինքով ձեռք բերած անտեսութիւնը կորուստ յաւիտեան մի գիշեր, մի քանի ժամի մէջ:

Գիւղատնտեսութեան ճիւղերից զարգացած էին 1, Գիւնեդործութիւնը. կային այնտեղ աւելի քան 200 այգի, որից ստացւում էր բաց կարմիր գինի նշանաւոր քանակութեամբ, որն սպառւում էր մեզրօն մինչև 1 ու 50 կապ. ինչպէս գիւղում, նայնպէս և շրջակայ հայ և ռուս գիւղերում: 2, Պղեսանութիւնը որ քաշում էին թթից մեծ քանակութեամբ, 3, Շերամապահութիւնը, որով զբաղւում էր մօտ 100 տուն, և այնքան զարգացած էր, որ գոյացնում էր իրանց պէտքերը, սակայն մշակւում էր ամենահին, ասորական ձեռով, մեքենաների չիսկին բացակայութեամբ, 4, Հողագործութիւնը, որ տալիս էր ցորեն, գարի, կորեկ և կառահատ, որից հայերը ձէթ էին հանում իրանց համար Ալաւեանկայ ուռն գիւղի մեքենաներով, 5, Մեղսաւաբուծութիւն, որով քչերն էին պարապում և ընդամենը մօտ 50 տուն և իւրաքանչիւրը հազիւ 10—30 միթակ միտայն էին պահում:

Ամենաթաղեալն անասնապահութիւնն էր, որովհետև իւրաքանչիւր տուն ունէր մինչև 100 գլուխ խոշոր անասուններ

(կով, գոմէշ, եղ, և այլն) իսկ ոչխար 500—1500 գլուխ գիւղը շրջապատող բազմաթիւ բլինաներն ապացոյց են անասնաբուծութեան զարգացման:

Որհետապիտուութիւնից շատ հնուց ծաղկած է ոստայնանկուսութիւնը, որով միահաւառար զբաղուած էին կանայք և տղամարդիկ և գործում էին կտաւ, ջեջիմ, թամբի ծածկոց, շապկացու, մետաքսէ ծածկոց և այլն: Այժմ գործում են միայն բրդէ շալ: Գերծակներն ունէին գիւղում մօտ 7—8 խանութ, դարբինները 6—7 խանութ, կօշկակարները 10—12 խանութ, ճօն ու մոշ շտակակարներ 5—6 խանութ, ոսկերիչներ 3—4 խանութ, հիւսններ 10—12 հոգի, որմնագէտներ 7—8 հոգի, քարահանքում քար կտրողներ 6—7 հոգի, ջրաղացաքար կտրողներ Գարա—թաջ քարահանքում մի քանի հոգի, բրուտներ ու զուռնաչիներ մի քանի հոգի, սաղանդար բանաստեղծ 3 արուսթիւն 3 սհաննիսեան — ջաղօղի մականուանեալ, և այլ արհեստաւորներ և արհեստագէտներ:

Գիւղում կային նաև առևտրական խանութներ, մանրավաճառ 5 խանութ, ճոթեղէնի 8 խանութ, մսավաճառ—կապալառու մի խանութ և այլն:

Ինտելլիգենտ գասակարդից կան երեք քահանայ, արհեստաւորաց դպրոցաւարտ և ուսուցչական դպրոցաւարտ մի քանի անձն, նոյնպէս և ոչ սակաւ գրագէտներ, սւսեալ առօրե քահանայից, ըստ որում գիւղն երբեք չէ ունեցիլ ծիսական դպրոց, այլ ունէր միայն միդատեան կառավարչական դպրոց հասարակութեան հաշուով: Ստացւում էր մի օրինակ «Նոր Գար» և որա գաղարկուից յետոյ—«Մշակ»:

Այս էր ահա Բաղայի անտեսական և կուլտուրական դրութիւնն երբ թուրք—հայկական ընդհարումը վերջ դրեց նրա բարգաւաճմանը, և Բաղան դժուար թէ 50—70 տարի այս օրից յետոյ կարողանայ հասնել այն բարգաւաճման աստիճանին, որի վերայ կանգնած էր նա իւր աւերման ըսպէին:

Այս կարճաբօտ տեղեկութիւններն անհրաժեշտ էին, որպէս ղի ընթերցողը կաջողանայ գաղափար կազմել թէ լիջ էր Բաղան այն չարաբաստիկ ըսպէին՝ երբ նա ենթարկուեց անողորմ հակառակորդի անդառնալի որոշման:

Բ.

1905 յուզիչ քուականը, նախապատասխանքները, Բեռլինի Ազգայնական Կարգադրության աշխատանքները, Արևմտահայ Բաղային. Արևմտահայ Բեռլինի Զուգակցությունը և նրա հասարակաց դիրքը:

1905 թվականի փետրվարեան արեւմտահայ ընդհանուր ժողովուրդի ժողովուրդի և հայերի միջև Բաղային հայ կեանքի մէջ յեղաշրջումն առաջացրեց, և այդ ժողովուրդը Անդրկովկասեան հայ ազգայնականութեան համար մի յուզիչ և ցնցող տարի էր: Հասարակաց կեանքը գիւղերում և քաղաքներում աննկարագրելի շարժման մէջ էր. մանաւանդ գիւղերում ընտելութեան երկտարե մասը արթնութեան մէջ էր: Ապագայի և այն մօտիկ ապագայի վերայ նայում էր խիստ խոթողաբար, սպասում էր մրկայոյզ փոփոխի, որի խոստովեան աստիճանը դեռ ևս մութն էր, խաւար էր նրա համար իրեն մշուշով ծածկուած տեսարան:

Ուստի նա, այդ երկտարե մասը, անդադար երբեման մէջ, ժողովներ էր կազմում իւրաքանչիւր գիւղում, խորհրդակցութիւններ էր կատարում, պատրաստութիւններ էր տեսնում, զիմադրելու ժողովների յարձակմանը, որ վաղ թէ ուշ տեղի էր ունենալու, որով ժողովեան ու պատուոյ խնդիրը պէտք է առաջ գար և լուծուէր: Նա պատրաստուած էր կարծես զոհելու իւր կեանքն անգամ այդ ժողովեան և պատուոյ համար, որպէս զի ապացուցանի, թէ հայ ազգը այնպէս էլ թուլամորթ ու վախկոտ չէ, ինչպէս ուրիշները կարծում են. ցոյց տալ՝ որ եթէ մի ձեռքով դուրսնի մահն է բռնում, գիտէ ու ընդունակ է միւս ձեռքով իրան պաշտպանել:

Ստեփան անսամներին և գիտցածներին նայելով՝ ինքնապաշտպանութեան համար մտածող այդ մարդիկ մտքներով չէին անցկացնում ժողով հարեանին դարձնել թշնամի կարծել և ձգտել նախաշարժակ լինելու:

Եւ ինքն անձամբ տեսել, եւ երկու անգամ այդպիսի միահամուռ և համագիւղական ժողով և խորհրդակցութիւն օր ցերեկով՝ բացօթեայ դաշտում: Այնպէս էր զգաստ և լարուած տեսածս գիւղական ժողովուրդը, որ եկեղեցու երկու երեք անգամ անկանոն (ոչ որպէս ժամհրաւիր) քաշած զանգի ձայնը լսելով՝ իսկոյն հաւաքուում, խմբուում էր գիւղի հեռաւոր և մօտաւոր անկիւններից դէպի որոշեալ ժողովատեղին... ուր խօսակցութիւնը պատուում էր միայն և միմիայն կազմ և պատգամ լինելու ինքնապաշտպանութեան համար . . . :

Սահայն հասակաւորներնց կային այնպիսիներն, որոնք շատ բանի անդիտակ՝ ահաճութեամբ էին նայում այդ իրարանցման վերայ, նախատում ու պախարակում էին երիտասարդների այս իրարանցումն. դրանք մինչև անգամ արգելք էին հանդիսանում նախապատրաստութեան դիմողներին, հաւատացնելով՝ որ 1825-27 թուի ռուս-պարսկական պատերազմից զէսք, քանի որ ռուսը տիրում է այս երկրին, լսուած ու տեսնուած բան չէ, որ տարբեր ցեղերի ժողովուրդները համարձակութիւն ստանան օր ցերեկով ձեռք ըսրձարացնելու իրար վերայ. սահայն այդ թերահաւատներն անգամ, նոյն իսկ հաւառակ իրանց կարծիքին գիտէին և տեսնում էին, որ թուրք ազգաբնակիւթիւնը փոխել է իւր յարաբերութիւնը հայերէ հետ, մի տեսակ խորթացել է, հեռացել է աշխարհութիւնից, և իրնէ զինուած լինելով՝ աւելի է զինւում:

Այս հասակաւորները գիմազրելու պատրաստութեան համար նախաժան օժանդակութիւն զլանում էին, ոչ թէ ժլատութեան պատճառով, այլ որ հաւատ ունէին, թէ մի կողմից կառավարութիւնը, միւս կողմից կալուածատէր Ալլահեար բէկ Զուլֆատարով չեն թոյլ տալ, որ թուրքերը յարձակում գործեն:

Տարաբազդաբար Բաղայի պատրաստութիւնը կիսատ էր. չկար միութիւն, չկար մի զօրեղ անձն, որ կարող լինէր գործի գլուխ կանգնելով միացնել բոլոր ուժերն ու խիտ կարգի տակ դնէր բոլոր հասարակութիւնը... Այս լսուած գրութիւնը տեսնելով երիտասարդները, որոնցից ոմանք անձամբ տեսել էին Բագուի փետրվարեան և օգոստոսեան սարսափները, հետեւելով չարդախութեանց օրինակին՝ պատրաստ լինելը անհրաժեշտ էին համարում: Բայց Զուլֆատարով Ալլահեար բէկը Բաղացիներին հանդատացնում էր ասելով. «Բաղան իմո է, Բաղան ձեռքիցս չեմ գցիլ, Բաղացիներն իմ հարազատներն են, օտար մարդ չի վստահանալ մօտենալ նրան և այլն»: Սոյն այս Ալլահեար բէկը 1905 թուի սեպտեմբերի 1-ին, Ղազախի գաւառապետ Աւնուդի մօտ, ճաշկերոյթի կենացների ժամանակ, հաւատացել էր գաւառապետին, որ իրանք բէկերը չեն թոյլ տալ, որ Բաղայի շրջակայքում ընդհարում առաջանայ*:

Տաք գլուխ երիտասարդների լամբերը, «զաշնակցական» անունի տակ, որ շատ աեղ յառաջնութաց էին լինում գիւղական հասարակութիւնների մէջ, կողմակերպում էին նրանց, ծրագրեր էին տալի ու զեկավար էին հանդիսանում, ընդհա-

կառահը Բաղայի վերաբերութեամբ մեծ անհոգութիւն էին ցոյց տալի: Բաղան թողել էին տեղական բնակիչներին կամքին: Նրանք միայն մի անգամ երեւացին, մի ցոյց արին և ապա անհառնալի անհետացան:

Այդ 1905 թուի օգոստոսի կեսին էր. մի խումբ տաք գլուխ երիտասարդներ, իրանց խմբապետով եկան Բաղա, երեք օր մնացին, լաւ լաւ պատիւներ ստացան, շրջապատեցին իրանց Բաղայի երիտասարդներով ու պատրաստուած էին անցնել Ղազարի գաւառի Շամշադին գաւառամասի Ղուլալի գիւղը: Բայց նախքան Բաղայից հեռանալը այդ երիտասարդները չտանելով հարեան գիւղերից եկած երեք թուրքերի ներկայութիւնը, կամ գուցէ համարելով նրանց լրտես, որ զննում էին իրանց շարժումները, գիւղից դուրս հանեցին:

Հաւանական է, որ այս երեք թուրքերն արդէն մինը հարիւր շինելով, սկսեցին պատմել թուրք հասարակութիւնների առաջ իրանց տեսածները, — եկտր երիտասարդների և տեղական խմբերի պատրաստութիւնը: Իսկ եկտրները տեղական երիտասարդների հետ կազմելով 80 հոգուց պատրաստ մի խումբ օր ցերեկով, պատերազմական կարգով շարժուեցին դէպի Շամշադինու Ղուլալի գիւղը, և անցնելով Բագլի գ. կոչուած գիւղից, ուր ապրում են Զիւլֆատարով եղբայրներն ու նրանց տղաքանները, Աղբուլաղ թուրքաբնակ գիւղի զիմացը մի բլուրի գագաթից 2—3 անգամ համազարկ տուին օդում, և յետոյ գնացին Ղուլալի, իսկ բազայիները վերադարձան իրանց գիւղը:

Կասկած չկայ, որ այս ցոյցը դիտաւորեալ էր և արդէն տարածուեց թուրքերին մէջ, որոնք աւելի սկսեցին վերահսկել հայերի շարժմանը, դոնէ այդպէս են կարծում հայերը, ըստ որում այս դէպքից յետոյ, այլ ևս ոչ մի թուրք չէր երևում Բաղայում: Մի քանի օր անգամ, երբ գիւղի եկեղեցում Յարութիւն Խալաթեանի ննջեցեալների յիշատակին պատարագ էր մատուցւում և այդ օրը ժամարար քահանան բեմից պէտք է կարգար Վեհափառ Կաթուղիկոսի կոնդակը և Կովկասի Նէսիսիւլ-Խալամի յորդորը՝ որ հայ ու թուրք հաշտ ապրեն միմեանց հետ, յանկարծ մտաւ եկեղեցի ու կանգնեց առաջին դասում, շրջապատուած իւր 10—12 թիկնապահ թուրքերով տեղական կալուածատէր Եօխարի Այիլուեցի հայախօս Բէօուզ տղայ Կուրաբէգովը, 52—55 տարեկան մարդ, որին պատուելու համար իսկոյն առաջարկեցին աթոռ և նա բաղմեց հայ եկեղեցում սուրբ պատարագի ժամանակ:

Ժամարար Մեսրոբ քահանան կարգաց Վեհափառի կոն-

դակը և ապա Շէյխ-իւլ-Իսլամի յորդորը՝ բացատրեց նրանց միտքն ու նպատակը նախ հայերէն և ապա թուրքերէն, որ հասկանալի լինի Կարաբէղովի ուղեկիցներին: Եկեղեցուց դուրս Կարաբէղովը շնորհակալութիւն յայտնեց քահանային և ապա ինքն էլ խաղաղասիրական յորդոր կարգաց ժողովրդին ու քահանայի և ժողովրդի հետ իւր թուրքերով հանդերձ հրաւիրուեց Յարութիւն Խալաթեանի տունը հացկերոյթի, ուր նա նոտեց հայերի հետ մի սեղանի և կերաւ անխտիր, իսկ միւս թուրքերի համար առանձին սշխար մօրթեցին և առանձին ճաշ պատրաստեցին: Այտանդից Կարաբէղովն իւր խմբով անմիջապէս գնաց Ալլահեար բէգ Զիւլքատարովի մօտ, որ ընտելուած է Գեշիշ-քեանզ թուրք գիւղում, իւր սեպհական տանը, Բաղայից 5—6 վերստ հեռու գէպի հարաւ:

Բէօուգ աղայի այցը հայերը ընդունեցին իրեն մի միջոցի մօտոյ ծանօթանալու հայերի տրամադրութեանը երիտասարդների խմբի երեսուց յետոյ և տեսաւ միայն բարեացակամ վերաբերմունք: Վաւառական ոտտիկանական պաշտօնեաները, երիտասարդների խմբի յայտնի ցոյցից յետոյ շուտ շուտ խուզարկութիւններ սկսեցին անել Բաղայում և ղէներեր էին պահանջում՝ բաղացիք ազատուելու համար հաւաքեցին մինչև 25 հին ձեռի հրացան և յանձնեցին պրիստաւին, որի ընտելութիւնը Գետաբաղում է, 30 վերստ հեռու Բաղայից:

Բաղացիք զրոյց ղէնք կամ այլ պատերազմական միջերը ներս բերել անկարող էին, որովհետև Բաղան շրջապատուած է բաղմաթիւ թուրք գիւղերով: ամենամօակի հայաբնակ գիւղը Զարգախյուն է, որ ունի 20 վերստ, երկաթուղու Զաղամի կայարանը 14—15 վերստ հեռու են: Իսկ շրջապատի թուրք ազգաբնակիւթիւնը խիստ աչալրջութեամբ վերահսկում էր՝ որ զրոյց ղէնք չմտնի Բաղա գիւղը:

1905 թուականի հոկտեմբերն էր: Հասարակութիւնների մէջ բերանից բերան թռչող սուտ կամ ուղորդ լուրերով լցուել էր օդը և մարդկանց դադար ու հանգիստ չէր տալի: Այս և այն տեղ խմբուած մարդիկ խօսում էին միայն օրուայ անցքերի վերայ, թուրքերի պատրաստութեան վերայ, աւազակների շարժման վերայ: այլ նիւթ չկար խօսելու: Մի տեսակ անորոշ գրութիւն էր ոտեղծուել բաղացոց համար, էլ չգիտէին, թէ ինչ գալոց է պատրաստուած նրանց դիմին: Այ մի գործ չէին կարողանում կատարել, ոչ մի տեղով չէին կարողանում հեռանալ, գիշեր ցերեկ անդադար մտածելուց քունն աչքներից կորել՝ հեռացել էր: Ամեն տեսակ լուրեր, յուսակ

Թէ յուսահատ, մինը 20 շինելով հաղորդում էին իրար և անորոշ զբոս թիւնն աւելի բարդւում, զարդանում էր. . .

Անցաւ հոկտեմբերը. հասաւ նոյեմբերը. մարդիկ աւելի ջղայնացան. լուրերը բարդուեցին և բնակիչները երեւում էին յուսոյ և յուսահատութեան մէջ: Ոմանք հաւատացնում էին, թէ բարեկնամ կառավարութիւնն երբէք չի թոյլ տալ ընդհարում: Ոմանք և դուցէ մեծամասնութիւնը, լիովին ապաւինել էին Ալլահեար բէդ Զիւլփազարովին և հաւատացած էին, որ սա անթիւ կապերով կապուած Բադայի հետ, երբէք չի թոյլ տալ, որ իւր հաւատակիցները որ և է վնաս հասնեն հայ հաւատարիմ գիւղին: Մի այլ խումբ՝ յայտը չկարելով որանից կամ նրանից, աւելի յոյս էր դնում իւր վերայ, իւր ոյժի ու կազմակերպութեան վերայ. . .

Զիւլփազարովները մեծ և քաղմանդամ առհմ են. զբանց պարագլուխն է Ալլահեար բէդը: Սա իւր գերզատանով բնակւում է Բադայից 5 վերստ հեռու, գէպի հարաւ, Խըննալու գիւղի Քեշիշ-քեանդ մասում, իսկ միւս Զիւլփազարովները, նոյնպէս Բադայից ոչ հեռու 4—5 վերստաչափ կաղմել են մի առանձին գիւղ միմիայն բլգերից բաղկացած և այդ պատճառով կոչւում է Բագլի գ: Նրանք հարուստ կալուածատէրեր են, ունին հողեր, տնտառներ Զադեամ գետի հովտում և այլն:

Ալլահեար բէդը 60—62 տարեկան է, բարձրահասակ, լիքը, առողջակալ, հաստ և երկայն քթով, գեղնակաւնաչ փայլուն աչքերով, սալաւախօտ, ձախ ոտից փորը ինչ կաղ: Հաղնում է սովորաբար չերբեղի երկայն կապայ. (չերբեղկա) վրայից ոսկէպատ քամար և արծաթապատեան խէնչալ, սիրում է որսորդութեան դնալ բարակ շներով (թաղի) և բաղէով: Ճանապարհ գնալիս շրջապատում է իրան միշտ թիկնապահներով: Պրագէտ է ուսներէն և պարսկերէն: Հասկանում է հայ լեզուն: Նրա ազգեցութիւնը առաւել ևս մեծանում է նրա պաշտօնական գիրքով և այն յարաբերութեամբ, որ ունի բարձրաստիճան պաշտօնեաների հետ:

Լայնատարած արօտատեղեր ունենալով՝ պահում՝ զարգացնում և կատարելագործում է ձիանց լու տեռակներ, և սրանցով շատ անգամ փայլում է հասարակաց կրիէաներում և նրա լու տեռակի ձիաները շատ անգամ տանում են առաջնակարգ թանկագին մրցանակներ:

Գանձակի նահանգում առաջաւոր բէգերի շարքումն է և, իբրեւ ազգեցիկ մարդ, մեծ համարումն ունի բէգերի և հասարակ դատակարգի մօտ: Հասարակաց դործերին և շարժմանը կարող է ցանկացած ընթացքը տալ:

Ալլահեար բէգի տեղական ազդեցութիւնն այնքան մեծ է ժողովրդի վերայ, որ թուրք և հայ հաւասարապէս հնազանդւում են նրան: Եւ նրա հաշուածում ապրող թուրք գիւղացիները կամովին կատարում էին այնպիսի պարտականութիւններ, որից ազատ պէտք է լինէին 1861 թուի փետրվարի 19-ին ադատական քաւրձքուդոյն հրովարտակով:

Բազայիները թէև օգտւում են պետական հողերով և ոչ մի հապ չունին կալուածատէրերի հետ, բայց չէին կարող գուրս գալ Ալլահեար բէգի համատարած ազդեցութեան տակից: Վարի, հնձի, խոտհարքի ժամանակ հով (կոշ) էին անում բէգի կողմից և տունը մի մարդ մի օր դնում՝ աշխատում էր Ալլահեար բէգի հողերում: Հարուստներն ու արտօնեալները (քահանայք ևլն.) վարձում էին իրանց փոխարէն մարդիկ և ուղարկում էին բէգի հովին մասնակցելու բէգի կողմից նշանակած վերահսկիչները միշտ ծանուցում էին տալի բէգին, եկողի ու չեկողի մասին: չեկող չէր լինում, որովհետև բոլորն էլ համոզուած էին, թէ երբ և իցէ կարիք կունենար բէգի մօտ, ըստ որում բէգը ամենի կարիքը դոհացնում էր. մէկը դրամի պէտք ունի, մի ուրիշը վէճ, կամ ստանալիք ու չէ կարողանում ստանալ, կամ փորձանքի է հանդիպել, ուրեմն պաշտպանութիւն է որոնում իշխանութեան առաջ բէգի միջնորդութեամբ. մէկի ապրանքն է գողացուած, բէկը հնարաւորութիւն ունի գողօնքը դանել տալ և յանձնել տիրոջը ևլն: Մահմետականների համար մզկիթները և նշանաւոր օջաղները անձեռնմխելի ապաստարաններ են. Զիւլիպադար բէգերի տունը որպէս օջաղ ապաստարան էր հալածութեան համար, լինէին զրանք յանցագործներ, աղջիկ առևանգողներ կամ բողոքից հալածութեան:

Այս իրողութիւնը հին է, պատմական է ու յատուկ շատ բէգերին և խաներին Անդրկովկասում, որով և պաշտպանում է բէգերի հասարակաց ազդեցութիւնը:

Երբ կառուցւում էր Թիֆլիզ-Բադու երկաթուղին, երկու հայարանի-Ձադեամ և Դալլար տարածութեան փոցաէ ձողերը (շպանները) կապւում վերցրել էր Ալլահեար բէգը իւր անտառից մատակարարելու: Բազայիք և միւս գիւղերի թուրք բնակիչները յօժարակամ իրանց ապրանքով երկու օրով անտառից փոցա էին հառցնում երկաթուղի:

Այսպէս էր Ալլահեար բէգի անսահման ազդեցութիւնը երկու ազդարնակութեան վերայ էլ ու այս կարգերը հայերի վերաբերութեամբ թաղաւորում էին նախքան Բազայի աւերումը:

Եթէ Բազայի հայ ժողովուրդը միշտ տրամադիր էր գործ

դնելու բէղի օգտին իւր պատրաստականութիւնը, հնազանդութիւնը և աշխատանքը, ապա ուրեմն նա հիմ շունէր երկբայեւու, որ իւր պաշտպանը, հովանաւորը, տէրը, իշխանն Աւհեար բէգն է, որ անկեղծ են նրա խօսքերը թէ «Բազան իմն է, Բազան ձեռքից չեմ թողնել, բողոքելք հարադատներու են և չն»։ ուրեմն նա, դռնէ իւր օգտի համար, չի թոյլ տալ, որ Բազայի կողոպուտն ու աւերումը տեղի ունենան:

Ամէն անգամ, երբ Աւհեար բէգը դալիս էր Բազա կամ անցնում էր նրա միջով, միշտ իջեանում էր իւր ամենամօտիկ ծանօթ-քարեկամ Յոհաննէս Շուշանեանցի տանը և գրանում էր արժանաւայել հիւրասիրութիւն տան տիրոջ և հասարակութեան կողմից:

Գ.

Կոստած Զագեամ կայարանում. Դեսպանութիւն Ալլահիար բեգի մօտ. Յարձակումն Զառյի գոմերի վերայ. Հայերի փախուսք բնակներից դեպի գիւղ: Ալլահիար բեգի գալուստը Բաղացոց մօտ:

Անցնենք հրկին պատմութեան թելին:

Առաջաւ ուրբաթ չարաբաստիկ առաւօտը, նոյեմբերի 18-ը, այսինքն, ուղիղ Փանձակի կոտորածի և կողբալուտի օրը և կէս օրից յետոյ, երեկոյեան դէմ բօթաբեր գոյժն ընկաւ Բազայի մէջ: Մի քանի Բազացիներ, որոնք մշակութեամբ կամ առեւտրական գործերով զբաղուած էին երկաթուղու Զագեամ կայարանում, շնչապառ հազիւ կարողացել էին փախտեամբ դիւզը ձգել իրանց: Սրանք լուր բերին, որ այդ օրը թուրքերը մի քանի պարագլուխների ազդեցութեամբ, մինչև անգամ առաջնորդութեամբ, յարձակուել են Զագեամ կայարանում և երկաթագծի վերայ գտնուող հայերի վերայ. ցրել, կողոպտել են նրանց և ոմանց էլ մահացրել: Այս բօթաբերները հաղորդում էին, որ այդ օրը թուրքը Զանբեղար կուսակցութեան տեղական կօմիտէի, Եօթարի Այիվու գիւղացի, պարագլուխները Փանձակից ստացել են հեռագրեր, որոնցով Փանձակից ծանուցանում էին սրանց, որ Փանձակում հայ և ռուս միացած կոտորել են բոլոր թուրքերին, ուստի հարկաւոր է սկսել Զագեամի կոտորածը:

Զագեամի կոտորածը նկարագրում է Թիֆլիզում կարճատե հրատարակող «Արշալոյս» լրագիրն (№ 62, նոյեմբերի 23-ից 1905 թ.): Յիշեալ լրագրի թղթակցի ասելով այս կողմերի կողո-

պուտ սպանութիւնները կազմակերպողները էին թուրք բէգերից, առաջաւորներից և կառավարութեան թուրք ծառայողներից մի քանիսը, որոնց անունները թուում է:

Զաքեամ կայարանի գրասենեկապետը (կանտոր շէկ) հեռագրել է իւր՝ երկաթուղիների Նաւթանցքի վարչութեանը, որ Նոյեմբերի 19-ին վաղ առաւօտ սկսուել է հայկական կոտորած: Առաւօտեան ժամի 11-ին, կայարանի մօտ, ճանապարհի նորոգութեան հանրակացարանում (կազարմա) կտորկտոր է արւած աւագ քանւոր Մարտիրոսեանի կինը ու վերաւորուել են նրա մանուկները: Նաւթանցքային կայարանում թուրքերը հայեր էին որոնում, բայց ծառայողների ջանքերի շնորհիւ նրանց չյաջողուեց դանել: Հին Զաքեամում թուրքերը կոտորել են բոլոր հայերին և դիշերը հրդեհել են նրանց տները: Փորձել են հրդեհել և հաշտարար դատարանին կից բանար, բայց ժամանակին նկատելով՝ նրա առաջն առել են և հրացանածգութեան ժամանակ, ասում են, սպանուել են, 4 թուրք: Զաքեամ կայարանը պաշտպանելու համար, Նոյեմբերի 19-ին կային միայն 32 զինուոր*:

Երկաթուղու գծի վրայ պատահած դէպքերի նկարագրութիւնը թողնելով Ղազարի գաւառի ընդհարմանց իմ կազմած պատմութեանը, ես նորից վերագրւում եմ Բազան:

Այսպէս, Նոյեմբերի 18-ի երեկոյին գիւղ հասան Զաքեամից աղատուածները խիստ իրարանցում յառաջ բերին գիւղի մէջ, ուր, ինչպէս վերը յիշած է, ոչ քուն ունէին ոչ հանգիստ:

Պայմանական սուղոցով գիւղամէջ ժողովեցին բազմութիւնը և խորհրդի կանգնեցին մի ելք գտնելու: Բնական է, որ բազմութիւ գլուխներ մի տեղ հաւաքուած՝ ամեն տեսակ մըտքեր և կարծիքներ են արտայայտում: Չորս կողմից թրբաբնակ գիւղերով շրջապատուած միայնակ կանգնած Բազան չէր կարող սառնութեամբ նայել իւր ամենամօտիկ սպառնալից ապագայի վերայ: Իւր փրկութեան յոյսը դնել իւր թոյլ, անգլուխ, չկազմակերպուած սլօխ վերայ, շատ էլ վստահ չէր: Ապաւինել 20 վերստ հեռու Զարգախուրի վերայ, այդ էլ բացայայտ անիրագործելի էր, ըստ սրում նա, Զարգախուրն, Բազային հաւասար մի գիւղ, հազիւ կարող է իւր գլուխը պաշտպանել. կառավարութեան օգնութեան գիւմել անկարելի էր, պէտք էր հասնել Գանձակ, իսկ մինչև Գանձակ բոլոր տեղերում վըրստում էին թուրք հրոսակները: Ո՞ւր գիւմեն, ո՞ւմ պազատեն, ո՞ւմ ձեռք մեկնեն, չգիտէին:

*) Արշալոյս № 62. 1905 թ.

Դուրսը կորցրած բազմութիւնը, շեւղը բռնող խեղդւողի նման, նորից կանգ առաւ դրացի Ալլահիար բէգ Զիւլֆադարովի գթասրտութեան և վեհանձնութեան վրայ: Միահամուռ որոշեցին գիմել նրա օգնութեանը:

Ուստի՝ իսկոյն ընտրեցին մի քանի առաջաւոր մարզիկ, այն է, Յոհաննէս Շուշանեանցին, Ղահրաման Գաթայեանցին, Գալուստ Եաւրիեանցին, Աւետ Բարսեղեանցին, Սարգիս Արզումանեանցին, Պօղոս Մերատեանցին և ուրիշներին մինչև 12 հոգի և նրանց պարագլուխ Գրիգոր քահանայ Տէր Աբրահամեանցին և, իբրև գեսպանութիւն Բադայի հասարակութեան կողմից, պատուիրեցին որ շաբաթ օրը, նոյեմբերի 19, առաւօտեան արշալոյսին, համարեա միմիայն, թուրք գիւղերում աննկատելի, ուղևորուեն գէպի Խըննալու Ալլահիար բէգի մօտ:

Բէգը սիրով ընդունեց պատգամաւորութիւնը, արժանաւորապէս պատուատիրեց. սկզբում խիստ զարմանք արտայայտեց պստուած եղելութիւնների մասին, իբրև անուպատելի և անհաւատալի մի իրողութիւն և ապա նորից յուսադրեց, որ Բադային ոչ մի սպառնալիք, ոչ մի վնաս չի լինիլ. որ Բադան իրանն է և բազացիք նրա հարազատները, և խոստացաւ անձամբ այցելել գիւղը նոյն պատգամաւորութեան հետ, որի համար և պահեց իւր մօտ պատգամաւորներին:

Շաբաթ առաւօտ, նոյեմբերի 19-ին, արեւարացին, այն ժամին, երբ հայ գեսպանութիւնը Խըննալիւում աղերսում էր Ալլահեար բէգին, գիւղի արևելեան կողմից, ուր 4-5 վերստ հեռու Զառչի կոչուած բնիաներն են և ուր մինչև 30 տուն բազացիներ իրանց բազմաթիւ ապրանքներով մշտապէս ապրում են, խուկեց հրացանի ձայն, որ ապա կրկնուեց կանոնաւոր կերպով մինչև 70 անգամ:

Լարուած, ելէկաբացած բնակիչները իրար խոնուած, իսկոյն դուրս թափուեցին տներից և զանազան բարձրութիւններէից զննելով՝ աշխատում էին բացատրութիւն գտնել, բայց ի դուր, ըստ որում ոչինչ չէր երևում. Զառչի դոմերը գտնուում են բաժակաձև փոսի մէջ Զառչի և Քարաղբիւր անուն աղբիւրների տեղանքներում, շրջապատուած փոքրիկ բլուրներով: Ուստի որոշեցին լրաբեր սուրհանդակներ ուղարկել անցքի վայրը և իրանք հոգացին ամրապնդել պահապանների ռազմիկ գերքերը:

Շուտով վերադարձան ոտըհանգակները— Աւարել Վարդապետեան Նիկողոսեանցն ու Աւետ Խաչատրեանը և բացատրեցին, որ թուրք հրոսակների մի մասն արգէն յարձակուել է Զառչի դոմերի վրայ, միւսները նոյնպէս ժողովուցւած

են յարձակուելու. բինաւորներէ զըռլթիւնը սոսկալի է. Ղա հա մ ան Խաչատուրեանք կանխօրէն բարձրացել է Յառչի եալ կոչուած բլուրի վրայ և այնտեղից դնտակներ է արձակուած յարձակող թուրքերի վերայ, որ որանց հոտանքը մի կերպ կանգնեցնի և ջառչիարնակ հայերին միջոց տայ դէպի գիւղը փախչելու: Հրացաններ են արձակուած և թուրքերը, բայց տեղի հեռաւորութեան և փոս լինելու պատճառով ձայնը լսելի չի լինում:

Գիւղը պաշտպանող 10—12 զինուորներ իսկոյն գնացին օգնութեան և Սանդեարի աղբիւրից վերադարձան ձեռնունայն, ըստ որում Ջառչի շինութիւնները արդէն բոցալառ կրակի մէջ էին. սարսափահար բնակիչները ձիով, օտով, երեսանցով կանանցով, ամեն բան թողած թշնամուն, փախչում էին դէպի գիւղ գոնէ իրանց կեանքն ապատելու:

Այս սոսկալի եղելութեան մասին իսկոյն հաղորդեցին շրջակայ բնականներն, այն է Քալայ, Գոմերածօր, Քեամանդար, Սարբօւլաղ և Գիւլարի գոմեր, որ իրանց ճարր տեսնեն: Արդարեւ մեծ արագութեամբ բոլոր բնականերից հաւաքուեցին գիւղ, բերելով իրանց հետ ապրանքները, անասունները, կահ կարասիքը և այլն: Եւ այդ բոլորն գիւղը ներկայացնում էր մի աննկարագրելի, սարսափահար տեսարան: Տղամարդիկ, կանայք, երեխայք, ապրանք, ոչխարներ, ձիանք, շներ և այլն, իրար էին խառնուած. լաց, կոծ, աղաղակ, ձայներ, իրարանցումը աննկարագրելի էր. ոչ ոք չգիտէր թէ ի՞նչ անի, ուր դնայ, ինչ ասի, ում ասի. խօսք չէին գտնում խօսելու, ապուշ էին կտրել ամենքը:

Ինքնապաշտպանութեան գործն իսպառ մոռացուեց: Ամենքն աշխատում էին մի կերպ տեղաւորացնել բինաւորներին և գիւղի մէջ եղած ու բնականից բերուած բազմաթիւ ապրանքները, ոչխարները և այլն:

Այս կէսօրին էր: Սրտածմլիկ տեսարանին առաւել տըխրութիւն էր տալի ընտրիւնը: Թանձր, խոնաւ, աշնան մառախուղը իրար յետեից դալիս ծածկում էր արեւը, գիւղը, մարդկանց և նորից հեռանում, որպէս զի տեղ տայ յետեից եկող միւս աւելի թանձր ամպերին:

Ղերջինս յաճախակի ծածկում էր բազացոց փրկութեան վերջին յաւոյ, Խամփարի եալի, ճանապարհը, որը պարզ երեւում է գիւղից և որով պէտք է դար Ալլահար բէգը: Իոկ սա չկայ ու չկայ. չկան և պատգամաւորները. արեւն էլ թեքուել է դէպի իւր մուտքը: Յուսահտուր Բաղադիներն աչքները բւեռած Խամփարի եալի վրայ՝ միմեանց

հարցեր էին տալի թէ՛ բէգն ուշացաւ, բէգը չեկաւ, պատգամաւորներն էլ չեկան: Վերջիններիս չվերագառնալը մեծ մտատանջութիւն էր. չգիտէին ի՞նչպէս բացատրեն յապաղումը: Մեկնութիւնները բազմաթիւ էին, ոմանք կարծում էին, թէ ներկայացուցիչները գերուած են, ոմանք թէ՛ ոպանուած են, ոմանք թէ՛ բէգն ամէն բան կյաջողցնի, կվերջացնի. և այս տարտամ ու մաշող դրութիւնը շարունակուեց մինչև 4 ժամը կէսօրից յետոյ:

Իսկ թուրք հրոսակները ազատօրէն և անարգել զբաղուած էին Զառչի աւարով և յառաջ չէին գալի, որով պատճառ էին տալի բազացոց խաբուածիկ յոյսերով ենթադրել, թէ նրանք վախենում են այլ ևս յառաջ դալու, դո՛հ կմնան միայն Զառչիով և այլն:

Պատառոտած ամպերի միջով վերջապէս երևացին Խամփարի ե ալի վերայ մի խումբ ձիաւորներ, որոնք առանց շտապելու դանդաղաբայլ յառաջ էին գալիս: Այժմ, եղբակացրին բազացիք, եկողը Ալլահեար բէգն է սպիտակ շորերով, տակի ձին էլ նրանն է երևում: Ահա խումբն իջաւ Վերի աղբււրի գլխի փոսը և անեւելութեացաւ, 5—6 բոպէից երևաց Վերի աղբււրի գլխին և վերջապէս մօտեցաւ դիւղի եզրին:

Ալլահեար բէգը սպիտակ չեւրեղիով, ոսկեպատեան խէնջալը կախած, ոսկեդոյն թուրքմանի բարձր ձին հեծած, արժանավայել դանդաղութեամբ գալիս էր խմբի առաջից: Նրան հետևում էին երեք թուրք թիկնապահներ ոտից մինչև գլուխ զինուած, որանց յետևից գալիս էին Բազայի պատդամաւորները, իրանց քայլերը յարմարացնելով բէգի քայլերին:

Գիւղական ճանապարհի երկու եզրում պատի պէս երկարութեամբ շարուել էին արբ և կանայք և երեխայք և հայեացքները բռնեւել էին Ալլահեար բէգի վերայ, որ ծանրաքայլ յառաջ էր գնում և լսում էր բազացոց ազադակը «բագ, բաշընդայ դէօննում. ևօխարդայ Ալլահ, աշադադա սան, բուզուլումնան բդայ կուրթար (բէգ, գլխովդ պտոյտ գանք. վերև Աստուած, ներքև դու. այս չարիքից մեզ ազատիր)»: Բէգը թեթեւ ժպտալով՝ սիրտ էր տալի ժողովրդին չվախենալ, և հաւատացնում էր, որ ոչինչ չի յինի: Պատգամաւորներն առաջին անգամ տեսնելով բինաների խառն ի խուռն փախուստը, տեղ տեղ կանգ էին առնում, ապշում էին և լալիս ունորից հասնում էին բէգի յետևից: Ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ հետևում էր նրանց:

Հասան գիւղամէջ. արքունական դպրոցի առաջ բէգը

կամեցաւ իջեանել իւր սովորական տեղում՝ Յոհաննէս Շուշանեանցի տանը. բայց ժողովուրդն աղերսեց նրան կանգ չառնել, շարունակել գէպի Ջառչի և խուժանի առաջն առնել:

Բէգը կատարեց հասարակութեան խնդիրը, մտադրուեց գնալ, բայց ցանկացաւ տեսնել ղերբերը և իմանալ նրա դիմադրելու պատրաստութեան չափը: Անկեղծօրէն ցոյց առին նրան ըստ ղերբերը 1) Հանգստարանի մօտ, 2) Տամբլուտա զօրի, 3) Երուտի հող, 4) Իրիցանց զօրի, 5) Եկեղեցու մօտ և 6) Գիգջի գլուխ: Բոլոր տեղերում երկայն փասեր էին փորուած պատասպարուելու և պահապաններ էին կարգուած: Բէգը մի առ մի զննեց ղերբերը, իմացաւ ռադմական միջերջներ Քանակը, կռուող ոյժերի թիւը և պատուիրեց մարդ չսպանել, ըստ որում կողոպուտը ջհաննամը, կարելի է վերադարձնել, բայց սպանութիւնը կլարի երկուստեք յարարերութիւնը և աւելի կթշնամացնի երկու կողմն էլ: Ապա գնաց Ջառչի, տանելով հետը մի քանի բազացիներ:

Ալլահեար Բէգը Ջառչիում Փըռըշնի ետէ ըսրձրութեան վրայից դիմեց խուժանին, յանդիմանական խօսքեր արտասանեց, խրատեց որ վերադառնան իրանց տները: Իսկ խուժանը փոխանակ լսելու՝ առաց նրան, որ գնաւ Եօխարի Այիփու խորհրդի:

Հաւանական է, որ այդ կենդրոնական խորհուրդները գոյութիւն ունէին թուրքերում, և առանց այդ կանոնաւոր կազմակերպութեան՝ թուրքերը չէին կարող միանուած, այն էլ նոյեմբերի 18-ին, յարձակուել հայերի վերայ ամեն ուրեք, այն է Գալլարում, Ջադեամում, Բադայում, Չարդախլում, Գետարագում և այլ գիւղերում:

Դ.

Ալլահեար Բէգը հարսանիքում. Բադայի փրկանք: Մեսուք Բահանայի գաղտնի դեսպանութիւնը գեներալ ճահանգապէսի մօտ:

Ջառչից Ալլահեար Բէգը վերադարձաւ Բադա:

Գիւղական զրագիր Մելիք Մերատեանց երիտասարդի պոսակադրութիւնը պէտք է կատարուէր այդ երեկոյ և հարսանեաց ամենաաւետակ պատրաստութիւնը, առանց աղետաւից դէպքերին կանխագէտ լինելու, տեսել էին արդէն: Միւս կողմից ինքը Մերատեանցը նոյն և հասարակութիւնը տագնա-

պալից օրերում անկարող էին հանդէտ կատարել, իսկ յետա-
ձգել անկարելի էր, ուստի որոշուած էր կատարել անշուք
կերպով:

Մեղիք Ծերասեանցը մասնակցում էր Ալլահեար բէգի
շքախմբին և խնդրեց բէգին ներկայ լինել հարսանեաց հան-
դիսին և պատուելով իրան՝ իջեանել իւր տունը: Բէգը՝ որ օտար
չէր հայի սեղանին, ընդունեց հրաւէրը:

Առանձին ոչխար մորթուեց թուրքի ձեռքով և առանձին
կերակուր պատրաստուեց բէգի թիկնապահների համար, նոյնը
և բէգի համար: Բէգի սենեակում ներկայ էին մի քանի բա-
զացիներ, որոնցից ոմանք կանգնած էին պատի տակ շարքով:
Բէգին բացատրեցին, որ նուազ, զուռնայ անյարմար է հրաւի-
րել ներկայ ժամանակ: Պսակից յետոյ տխուր, տրտում ան-
խօս կանգնած էր ժողովուրդը բէգի սենեակում:

Հանդիսաւոր լռութեան մէջ բէգը յանկարծ գիմեց ժո-
ղովրդին. «Ե՛կ էք կարծում, ի՞նչ է այս շարժման պատճառը:
Պատասխանեցին՝ որ չգիտեն և չէին սպասում: «Երուիդանների
դործ է այդ, շարունակեց բէգը. եկէք այդ փորձանքի առաջն
առնենք, մի բան գցենք խուժանի բերանը, գնան՝ կորչեն. իմ
կարծիքով՝ միակ միջոցն այդ է: Բէգը լռում և սպասում է
պատասխանի. լուռ են մնում և գիւղացիք:

Ներկայ եղող Պօղոս Եաւրիեանցն առաջարկեց մի հազար
ուրբի, միայն թէ ազատուեն: Կարճ մտածմունքից յետոյ՝
բէգն ուրախ դէմքով յայտնեց. «Դէ որ այդպէս է, տուէք 15
թաղար էլ դարի:

Այս խօսքերի վերայ ուրախացած, որ բէգն արդէն գիւղն
ազատել է, գիւղացիներից ոմանք ինքնաբերաբար խոստացան
նուէրներ՝ ով ինչ կարող էր:

Ընթերիքի վերայ հայերն Ալլահեար բէգի կենաց բաժակ
առաջարկելով՝ յիշեցնում էին, որ նախկին բադօցիք և Զիւլ-
գադարովների նախնիքը նոյնպէս եղել են փոխադարձ բարե-
կամներ և այժմ էլ իրանք բէգից խնդրում են օգնութիւն:
Ալլահեար բէգն առնելով մի կտոր հաց, ցանեց վրան աղ և
տոաց. «Երգւում եմ այս աղ ու հացով, որ Բադան ոչ ոքի
ձեռքը չեմ տայ. բազացիք իմ աղգատմանից են, իմ աւլադո
(ղաւակ) են. և ի նշան հաստատութեան այս երգման, ըստ
սովորութեան մահմետականների՝ ձգեց աղ ու հացը գետին.
սեղանի վերայ թողնելը անհաստատութեան նշան է: Ընթերիքից
յետոյ իւր հանգստութեան համար բէգը գնաց Պօղոս Եաւրի-
եանցի տունը:

Հետեւեալ օրը Ալլահեար բէգը իւր յոգնած ձին թողեց Յովհաննէս Շուշանեանցի մօտ, պատուիրելով ուղարկել իւր տուն, ինքը հեծաւ Պօղոս Ծերատեարցի նօթագր՝ դուրս գնաց գիւղից և դեռ չէր հասել այգիւնների ոահմանը, յանկարծ աղմուկ վայնա֊տուն բարձրացաւ գիւղի վերի մասում, և շուտով պարզուեց, որ Ալլահեաց բէգի Խըննալու և Խրմաշլու գիւղերի թուրքերը Գաբաղի իւր գիւղ, որ Ալլահեար բէգի բնականութեան մօտ է, քշել տարել են նոյն բէգի մտերիմ բարեկամ Յովհաննէս Շուշանեանի 1200 գլուխ ոչխարները թուրք հովիւների հետ միա֊տին: Սրա հետ կողոպտել են և Շուշանեանի բինայի տան իրե֊դէնները: Թէև գիւղից օգնութիւն ուղարկեցին, բայց արգէն ուշ էր:

Այս դէպքն արթնացրեց ժողովրդին. նա տեսաւ, որ Ալլահեար բէգը, որքան և անկեղծ լինէին նրա խոստումները, անկարող էր թուրք խուժանի կատաղութիւնը զսպել: Թողին փրկանքով աղատուելու միտքը, մտածեցին զիմել կառավարութեանը զօրը խնդրելու նպատակով:

Գիւղական գառարանի շինութեան մէջ շուտաւիտյթ կազմեցին խառն ժողով, որոշեցին խնդրագիր ներկայացնել գենե֊րալ-նահանգապետին և խնդրը Գանձակ տանելու և անձամբ ներկայացնելու համար, որ հեշտ չէր, այլ հաւատարմահարներ փորձի, ընտրեցին Մեսրոբ քահանայ Ստեփանեանցին, որ այդ միջոցին Չարդախլու գիւղումն էր, և արքունական դպրոցի ուսուցիչ Գաբիկ Տէր Աստուածատրեանցին, որը սովորյալ շուտով հրաժարուեց:

Երկուշարթի, նոյեմբերի 21 յարձակում չեղաւ թուրքերի կողմից, որ վերագրեցին Ալլահեար բէգի խոստումների ճշմարտութեանը, սակայն ոմանք պնդում էին, որ պէտք է դիմել գեներալ-նահանգապետին:

Աւստի Մեսրոբ քահանան աշխարհականի հազուատով, երկու գինեալ ընկերների հետ ուղի ընկաւ ստով: Գաղանի ուղևորները կեանքի ապահովութեան համար թողին ճանապարհը և ընկան սար ու ձոր, թփերի ու փշերի մէջ: Խաւար, ամպամած գիշերով հասան Խառխառ տեղը և նկատեցին, որ մօտ 50 ձիաւոր թուրքեր արագութեամբ քշում են բաղմաթիւ ոչխար, աւելի քան 1500 գլուխ: Ետոյ իմացուեց, որ նրանք կողոպտել են գանձակեցի Սողոման Տաւարածեանին Ալաւիանկա ռուս գիւղի մօտ ու յայտնի ուխտատեղի Բուլանըխի տերակ վանքի մօտով տարել են Շամքոր՝ Հասան բէգ Սուլթանովի տունը:

Սոյն այս Հասան բէգն, ինչպէս կոտեսներ Ղազախի ընդ֊

հարուստների պատմութեան մէջ, սպանուել է Շամշադինոս։
Կարմիր ազնիւը կամ Քեօտալար դիւղի վերայ յարձակման ժա-
մանակ և նրա ընկերները դիակի վիզը թոկ ձգած ձիով քարշ
են տուել մինչև Սքիւղլի գիւղը։

Հասնելով գիշերը Ֆրէդէնկա ռուս գիւղը, ծալտեալ Տէր
Մեսրոբն իւր ընկերներով ընկաւ ռուս գիշերապահների ձեռ-
քը, որոնք տարան նրանց Դետաբադի նոր նշանակուած ռուս
պրիստաւ Շէպիլլովի մօտ, որ այդ գիշեր, նոյեմբ. 20-ին
իջևանել էր տեղական ռուս քահանայի տանը։ Ռուս քահա-
նան ճանաչեց Մեսրոբ քահանային, հարցրեց Բաղայի վիճակի
մասին և պրիստաւը շատ ափսոսաց, որ իւր ընդամէնը չորս
սորաժնիկի օգնութեամբ չէ կարող բազացոյ համար փրկու-
թիւն ձեռք բերել։ Սրա մասին յիշում է ինքը Շէպիլլովն իւր
ծանուցման մէջ գնեքալ-նահանգապետին տուած *):

Նոյեմբերի 22-ին, երբեշարթի առաւօտեան պրիստաւն
առնելով Մեսրոբ քահանային և նրա ուղեկիցներին՝ գնաց Չար-
դախլու, որպէս զի կարողանայ այնտեղից հեռագրել Վանձակ
դօրը ուղարկելու մատին։ Սակայն Չարդախլուում այդ միջոցին
մեծ իրարանցում էր տիրում։ Զօրք չէր եկել, թուրք հրոսակ-
ները կարել էին Գալլարի և Չարդախլուի միջև եղած Դետա-
բադի հեռագրաթիւն և իրանք շրջապատել էին Չարդախլու
գիւղը, որ հերոսաբար դիմադրում էր խուժանին։ Պրիստաւն
և Մեսրոբ քահանան նորից վերադարձան Ֆրէդէնկայ, ուր
բլուրի բարձրութիւնից նկատել են, որ այրւում էին Բաղայի
մերձակայ Քեամադար, Օջաղդուլի, Գոմբերաձոր և
Գիււլարի բնակներն, այլ և այգիների աներն ու ցանկա-
պատերը։

Մի կողմից Չարդախլուի վերայ, միւս կողմից Բաղայի
վերայ կատարուող յարձակումներն այդ օրն այնքան վախե-
ցրին Ֆրէդէնկայի ռուս բնակիչներին, որ նրանք ստիպեցին
պրիստաւին տանել նրանց Սլաւիանկա։ Պրիստաւն էլ, ամբողջ
գիւղը, բացի տղամարդկանցից, միանգամից տնդափոխեց Սլա-
ւիանկայ։ Այս հանգամանքից ստիպուած Մեսրոբ քահանան
իւր ընկերներով նոյն օրը գնաց գիշերելու Չարդախլու։

Չարդախլուից Վանձակ գնալն երկնւղալի դարձաւ, փոստն
էլ խանգարուած էր. այն ինչ Բաղայի խնդիրը մնում էր անշարժ,
ուստի այդ խնդիրը, Չարդախլուի տանուտէրի ղեկուցումը
գաւառապետին գիւղի պաշարուած վիճակի մասին և Մեսրոբ
քահանայի մի նամակը Բաղայի վիճակի մասին յաջօրդ Կորիւն

* «Մշակ» № 43 Յունուարի 22-ից 1906 թ.

վարդապետի վերայ՝ յանձնուեցին մի ուսում ստրաժնիկի՝ որ տանի հասցնի Գանձակ քաւան և հինգ ուսուրի՝ վարձաւորութեամբ։ Նոյեմբերի 23-ին, չորեքշաբթի Բաղայից Զարգախլու հասան Պետրոս Խաչատրեանը և Ղուկաս Պօղոսեանը, որ նախ Զարգախլուից օգնութիւն խնդրեն և երկրորդ՝ խնդրատարներ լինակից տեղեկանան։ Հառկանալի է, որ Զարգախլուն, ինքը շրջապատուած լինելով թուրք խուժանով, չէր կարող օգնութեան ձեռք մեկնել Բաղային։ Ուրեմն դեռպանները ձեռնուենայն վերադարձան։

Ե.

Պրիստաւ Շեպիլլօի զեկուցումը Գանձակի Գեներալ-Նահանգապետին։ Նոյն Շեպիլլօի նամակը Тифлисский Листокъ լրագրին. Նորագոյն պատմաբանի հերոսներ։

Նոյեմբերի 20—23-ին դոյութեան ճգնաժամի մէջ եղող Բաղան ի դուր փորձ էր անում օգնութիւն հայցել միւս հայ դիւղերից—Զարգախլուից, Գետաբէզից։

Որպէս զի լուսաբաններ թշուառ հայերի դոյութիւնը Զարգախլու և Կաղախլի, նոյնպէս և մի քանի ուսում դիւղերում վերոյիշեալ ճգնաժամի բոլորին, ես կըբեմ տյտեղ իսկութեամբ երկու նշանաւոր դոյութիւն, որոնք ունին պատմական իրատարթի նշանակութիւն և որոց հեղինակը ոչ թուրք է և ոչ հայ, այլ ուսում փաստարթի մէկը մի զեկուցում է, որ տուել է 1905 թուի դեկտեմբերի 7-ին Գանձակի Գեներալ-Նահանգապետին Գետաբազի պրիստաւ Շէպիլլօ, որ տպուած է 1906 թուի յունվարի 22-ին Մշակի № 15-ում. միւսը նոյն Շիպիլլօի նամակն է Тифл. Листокъ-ի մէջ տպուած 1906 թուի մայիսի 28-ին № 110, որի թարգմանութիւնը գնում ենք Մշակի 1906 թուի մայիսի 30-ին № 115-ից արտատպելով. Ահա այն.

Գանձակի Գեներալ-Նահանգապետին տուած զեկուցում*.

Յայտարարութիւն.

Պատիւ ունիմ հաղորդելու Ձերդ Գերադանցութեան, որ նոյեմբեր ամսիս 16-ին ես ճանապարհուեցի դէպի Գետաբէզ.

* Մշակ. 1906 թ. № 43 Յունուարի 22.

ընդունելու ուշաօտիք: Տեղ հասնելով նոյեմբերի 17-ին, Դե-
տաքէզի ուշաօտիկի կառավարիչ Ալիեյը յայտնեց ինձ, որ Լա-
րաքենդի բնակիչները Դետաքէզում հրդեհեցին անտառապահ
Աբրահ Գաջիեյին պատկանող 60 սայլ խոտը: Ամսի 18-ին գնա-
լով Լարաքենդ, ես կալանաւորեցի հրդեհողներին՝ Մովսում
Քերբեյայ Ալլահվերդի օղլուն և Կասում Սադըզ օղլուն և նոյն
օրն էլ բերի Դետաքէզ ու բանտարկեցի: Խոյ 18-ին երեկո-
յեան Չարդախլուից հազորդեցին հեռախօսով, որ գիւղը չըր-
ջապատուած է թուրքերով և կոտորած է սպառուած: Եւ որով-
հետեւ ես զբաղուած էի հրդեհի գործը քննելով, ուստի խնդ-
րեցի Ալիեյին գնալ Չարդախլու օգնութեան: Ալիեյը խոստա-
ցաւ գնալ: Երեկոյեան ժամի 9-ին երկրորդ անգամ տեղեկու-
թիւն ստացայ, որ հարկաւոր է շուտափոյթ օգնութիւն հա-
ցնել չարդախլուեցիներին: Իջնելով ներքեւ ու մտնելով բու-
ֆէտը, ես տեսայ այնտեղ Ալիեյին. իմ հարցին թէ ինչու չէ
գնացել, նա պատասխանեց, որ գնալ չարժէ, որովհետեւ աւե-
լորդ նեղութիւն է: Այն ժամանակ ես, հետս վերցնելով հինգ
պահակներ, անմիջապէս գնացի Չարդախլու նոյեմբերի 19-ին
գիշերը, ուր ինձ հազորդեցին, որ Չարջի գիւղը աւերուած է
և որ թուրքերը գնում են դէպի Բաղաքենդ: Միևնոյն օրը ես
8 պահակներով գնացի Ֆրէզեօվկա գիւղը, որտեղ ամբողջ ռուս
ազգաբնակիւթիւնը սարսափահար եղած խմբուել էր եկեղեցու
մէջ: Ֆրէզեօվկից ես ճանապարհուեցի դէպի Բաղաքենդ, որը
բոլոր կողմից շրջապատուած էր թուրք հրոսակներով և մատ-
նուած նրանց կողսպուտին ու ջարդին: Գիշերելով Ֆրէզեօվկա
գիւղում, յաջորդ օրը ես կանանց ուղարկեցի Ալալեանկա
գիւղը, իսկ աղամարդկանց հրամայեցի պահպանել գիւղը, ուր
ես ինքս էլ մնացի: Երբ ամսիս 21-ին նկատեցի, որ թուրքերը
մօտենում են Ֆրէզեօվկա գիւղին, ես պահակներս հետ միա-
սին գնացի Ալալեանկա գիւղը. պէտք է աւելացնեմ, որ 20-ին,
գիշերը, Բաղաքենդ գիւղի քահանայ աէք Մեսրովը Ստեփա-
նեանցը յայտնեց, որ նոյեմբերի 19-ին Իւխարի-Ախպիւ, Տաշախիւ
և Դուգարի գիւղերի թուրքերը յարձակուեցին Բաղաքենդի
վրա, աւերեցին և քշեցին—տարան ամբողջ նախիրը: Նոյն օրը
21-ի երեկոյեան եկաւ Ալալեանկա Ֆրէզօվկայի քահանան և
յայտնեց, որ թուրքերը խոստացան ռուսներին ձեռք չտալ և
ճանապարհւում են դէպի Դետաքէզ: Կէս ժամից յետոյ վաղ է
վաղ եկան 25 հոգի հայեր և խնդրեցին պաշտպանել իրանց,
որովհետեւ Ալալեանկան արդէն պաշարուած է: Հայերին ես
թաքցրի նկուղում: Իսկոյն և եթ երեւացին ձիաւորներ, բազ-
կացած 800 թուրքերից: Ինձ մօտ վազեցին գուխաբօրները, նոյն-

պէս և խնդրեցին կրակ չը բանալ նրանց դէմ, որովհետեւ հա-
կառակ դէպքում գիւղը քարաւքանդ կանեն: Միւնսոյն ժամա-
նակ դուխաբօրներէ տանուտէրը խնդրեց տնից դուրս չը դալ: Մինչ այդ թուրքերը թալանելով երկու խանութ, Օսկաօվի և
Մնացաղանովի, կողոպտած ամբողջ ապրանքը զարօցնին նրանց
ֆուրգօններէ մէջ ու տարան: Թուրքերը գնալիս նախազգու-
շացրին դուխաբօրներին, որ 22-ին նրանք պէտք է աւերեն հա-
յերի խանութները Գետաբէգում: 22-ին ես գնացի Գետա-
բէգ, որտեղ հայերի բոլոր խանութները փակուած էին, իսկ
ժողովուրդը հաւաքուած հայոց եկեղեցու մօտ սարսափով սպա-
սում էր թուրքերի յարձակման, իսկ վերջիններս մեծ խմբե-
րով մօտ 500 հոգի կանգնած էին շուկայում: Երեկոյեան ժամի
5½-ին ես Միսկինի համայնքի տանուտէրի հետ միասին
գտնուում էի հիւրանոցում, այդ միջոցին հրացանի ձայն լսուեց,
գերեզմանատան կողմից: Իսկ տանուտէրը թւիցս բռնեց և
նախազգուշացնելով, որ հայերը կրակում են, տարաւ դէպի
հայերի գերեզմանատան կողմը: Հէնց այդ ժամանակ նորից
լսուեցին հրացանի ձայներ և մենք թաղնուեցինք աւուրի մէջ:
Այդ ժամանակ մեզ մօտ վաղեց պրիստաւը և տարաւ ինձ դէպի
այն տեղը, որտեղ կատարվում էր սարսափելի հրացանածգու-
թիւն: Պարտք եմ համարում աւելացնելու, որ բոլորովին ան-
կարելի էր որոշել հայկական գերեզմանատանից մեզ վրա կրա-
կողները հայերն էին, թէ զիւրքերում թաքնուած թուրքերը:
Մինչև այդ Ալեքիժը Գօլլիկով և Աստան Աղաոիբէգով պահակնե-
րին ուղարկեց շուկա իւր գրագրի ընտանիքը բերելու: Պահակ-
ները վերադառնալով ընտանիքի հետ յայտնեցին, որ սկսուեց
հայերի խանութների թալանը՝ սկսած Ակորեանից: Սկսած 22-ից
մինչև 24-ը տեւեց ջարդ ու թալանը: 24-ին ես Ալեքիժի ու պա-
հակների հետ միասին ճանապարհուեցի դէպի հանքերը գինա-
միտը պահպանելու: Պրիստաւ Ալեքիժը նկատելով, որ հայերը
Վաղախուից փախչում են դէպի Չարգախու, թողեց ինձ և,
իջնելով ներքև թուրքերի մօտ, վաղեցրեց նրանց դէպի Չար-
գախու, հրամայելով նրանց ոչ մի հայի ողջ չը թողնել, հէնց
այդ միջոցին ճանապարհին սպանեցին երկու հայերի: Այդ մի և
նոյն օրը, 24-ին աւերուեց և հրդեհուեց Վաղախի գիւղը: 24-ին
իջնելով Գետաբէգ, ես այնտեղ գտայ իմ թորգման Ասա-
տուրին և Զինդերի գործակալ Բէրդիեանցին իմ բնակարանում:
25-ին ինձ մօտ եկան 15 հոգի զինուած թուրք և պահանջեցին
իրանց յանձնել այն երկու հայերին: Ես աշխատում էի համո-
զել նրանց, որ նրանք վրացիներ են, բայց նրանք ոյժով դուրս
խլեցին նրանց իմ ձեռքից և նստեցրին միւս գերիների հետ:

միասին ֆուրգօնում, իբրև թէ ուղարկելու ընդերին Չարդախ-
լու: Պրիստաւ Ալիեյը առաջարկում էր ինձ նոյնպէս նրանց
հետ միասին գնալ Չարդախլու, բայց որովհետեւ ինձ նախա-
զգուշացրել էին, որ ուղոււմ են սպանել ինձ, ուստի հայերին
ֆուրգօնով ճանապարհեցի Չարդախլու ու թ պահակների հսկո-
ւութեամբ, բայց հաղիւ ֆուրգօնները արել էին 200 սաթէն,
երբ դալսլ տունին գնացող հայերի վրայ, սպանեցին ըստ
տղամարդկանց և մի կնոջ: Փախչելով աղատուեցին տասը կին,
իմ թորքմանը, Չինդերի գործակալ Բերգիեանցը և մի մանուկ:
Քիչ յետոյ ներս խուփեցին ինձ մօտ թուրքերը, գուրս քարշե-
ցին նրանց և տանելով կամուրջի մօտ՝ սպանեցին, նախապէս
խելելով այդ երկու հայերից Մաուդէրի ու Ամիտդ-Ախտօնի
տորճանակները, որոնց ես ուզում էի իմ այս յայտարարու-
թեանս հետ ներկայացնել, բայց պրիստաւ Ալիեյը այդ տարը-
ճանակներից մէկը ինքը վերցրեց, իսկ միւսը տուեց տանուա-
րին առելով, որ նա նրանց հարկաւոր է: Թուրքերի Գետաբէ-
դից հեռանալուց յետոյ, ես հողին յանձնեցի 18 հայեր և էլի
7 հողի, ընդամենը 25 հողու: Իսկ իմ սաացած տեղեկութիւն-
ներով տներում այրուած են 50 հայեր, կանայք, երեխաներ և
տղամարդիկ: Նոյեմբերի 27-ին հայ կանանց անփորձ ուղարկեցի
Չարդախլու: Բայց երկու աղջիկներ 23-ից սկսած մինչև օրս
էլ դանուում են պրիստաւ Ալիեյի մօտ և մի քանի կանայք էլ
ուղարկուած են Միսիկինլի գիւղը, որոնց մինչև այժմս էլ պա-
հում են այնտեղ: Միւսնոյն ժամանակ պատիւ ունեւ յայտնե-
լու Ձերդ Գերազանցութեան, որ ինձ յանձնուած ուշատակի պա-
հակները հաղորդեցին, որ թուրքերը նրանցից խլում են փամ-
փուշաները, իսկ նրանցից մէկը՝ թուրք Աստանը յայտնեց, որ
պրիստաւ Ալիեյը տարճանակը նրա վրայ ուղղեց, հրամայելով
իր պահակին խել նրանից հրացանը այն պատճառով, որ Աս-
տանը չէ միանում յանցաւոր թուրքերին, բայց քիչ ժամանա-
կից յետոյ աւագ պահակ Բիլիկոյը յետ առաւ նորից հրացանը
և յանձնեց Աստանին: Ըստ որում պատիւ ունեւ յայտնելու,
որ, ինչպէս ես կատարելապէս համոզուեցի, պրիստաւ Ալիեյը
իր պահակներով և Միսիկինլինսիկ հառարակութեան տանուա-
ր Մահմէդը միասին ամենագործունեայ մասնակցութիւն ու-
նէին այդ ըստ խաչատուակութիւնների մէջ: Մինչև անդամ
յիշեալ տանուաէրը համարձակուեց կանդնեցնել ինձ Ալալեան-
կա գիւղում, երբ իմացաւ, որ ես Գանձակ եմ դալիս, և խլեց
ինձնից Բրաունինդ տեսակի տարճանակը, որ պատկանում է
մի յոյնի: Աւելացնում եմ նոյնպէս, որ երբ թուրքերը իմա-
ցան, որ ես արդէն պրիստաւի պաշտօնավարութիւնս սկսել

եմ, ջարդ ու փշուր արին իմ գրասենեակը և արձակեցին՝ բոլոր կալանաւորուածներին: Երբ այդ մասին ես հաղորդեցի պրիստաւ Ալիեփին՝ վերջինս ծիծաղելով պատասխանեց, որ աւելի լաւ, աշխատանքը քիչ կը լինի և աւելացրեց, որ նա այլ ևս չէ ծառայելու և գնում է իւր զիւղը ապրելու: Բաղաւքենդ գիւղում հայերի դիակները մինչև այժմ էլ դեռ չեն հաւաքուած: Դեկտեմբերի 7-ին 1905 թիւ: Դանձակ քաղաքում:

Պրիստաւ Դ—մասի Կետարէզ աւանի՝ Շէպիլլօ.

Ահա և միւս փաստաթուղթը*:

«Յարգելի պ. խմբագիր. Նառայեցի Քիֆլիսի քաղաքային ստտիկանութեան մէջ 6 տարի. այդ ժամանակամիջոցում, ես երեւի համապատասխանում էի իմ պաշտօնին, որովհետև իշխանութիւնից գողերին ձերբակալելու և դողացուած իրերը գտնելու համար շատ յաճախ պարգև էի ստանում: Յետոյ ինձ նշանակեցին Մէտեիի բանտի վերահսկիչի օգնականի ժամանակաւոր պաշտօնավար, իսկ յետոյ Դանձակի գաւառի Կետարէզ աւանի պրիստաւ: Նոյեմբերի 14-ին ես գնացի Դանձակ, ներկայացայ գաւառապետին, և ստանալով նրանից 4-րդ գաւառամասը ընդունելու հրամանագիրը, գնացի իմ ծառայութեան տեղը: Նոյեմբերի 17-ին հասնելով Կետարէզ, պրիստաւի պաշտօնը ինձ յանձնելու հրամանագիրը ներկայացրի պրիստաւի ժամանակաւոր պաշտօնավար Մուսէի Ալիեփին: Պրիստաւ Ալիեփը խնդրեց ինձ շրջել գիւղերը, մինչև թղթերը կը պատրաստուեն. ես այցելեցի Ֆրէզովկայ, Սլավեանկա և Չարդախլու գիւղերը: Երբ հասայ Չարդախլու, նոյեմբերի 20-ին, ընակիչները ինձ ասացին, որ պրիստաւ Ալիեփը և Շամխորսկին ագիտացիա են անում թուրքերի մէջ, որպէս զի նրանք կոտորած սկսեն: Նոյեմբերի 21-ին ես կրկին վերագարձայ Կետարէզ: Կեռ Կետարէզ չը հասած, Սլավեանկա գիւղի ընակիչները յայտնեցին, որ թուրքերը ուզում են գիշերը յարձակուել գիւղի վրա: Այդ ի նկատի առնելով, ես 5 պահուսններով մնացի Սլավեանկա գիւղում: Երեկոյեան ժամը 7-ին այդ գիւղը եկան 800 զինուած թուրքեր և խօսք տուին ռուսներին ձեռք չառլ, բայց կոտորեցին 2 խանութ—Յովսէփեանի և Մնացականեանի, տարան 2 ֆուրգօն ապրանք, նախադգուշացնելով դուխաբօրներին, որ նոյեմբերի 22-ին պէտք է աւերեն Կետարէզում հայերի բոլոր խանութները: Նոյեմբերի 22-ին

* «Մշակ» № 445—4906 թ. Մայիսի 50. Խոկականր տես Тиф-лисский Лист. № 110 28 мая.

ես Ալալեանկից Զարգախուռ ուղարկեցի մօտ 30 հոգի հայ, իսկ ինքս գնացի Գետաբէկ և խնդրեցի Ալիեվին, որ ինձ յանձնի գաւառամասը, որի վերաբերեալ պրիստաւ Ալիեվը յայտնեց, որ առ այժմս չէ կարող յանձնել գաւառամասը, որովհետեւ զբաղուած է ուրիշ գործերով: Ես հայերին տեղեկացրի թուրքերի կողմից դուխաբօրներին ասած լուրը. նոյն օրը, հայերը, միջեր կարողացան, հաւաքեցին իրանց ընտանիքը և գոյքը և տեղափոխեցին մօտակայ Ղազախուռ գիւղը: Պրիստաւ Ալիեվը և Շամսօրսկին համոզոււմ էին մնալ իրանց տներում, աւելացնելով, որ նոր պրիստաւը «յիմար է», նա ձեզ խաբոււմ է, նրան չը լսէք և այլն, բայց հայերը չը լսեցին պրիստաւ Ալիեվին: Երեկոյեան ժամը 7-ին Գետաբէկը շրջապատուեց թուրքերով, և Մնացականեանի խանութից սկսեցին կոտորատել և թալանել բոլոր խանութները: Աւերուած շարունակուեց մինչև նոյեմբերի 24-ը: Երբ ես նկատեցի, որ պրիստաւ Ալիեվը բոլոր ժամանակ ագիտացիա էր անոււմ թուրքերի մէջ, ես գնացի նրա մօտ և ասացի, որ դա լաւ բան չէ, շատ հայեր են սպանուել մի որեւէ ձեռով պէտք է դադարեցնել կոտորածը: Ալիեվը պատասխանեց, որ հարկաւոր է ոչնչացնել բոլոր հայերին, իբրև վնասակար մարդկանց, որ նրանք շատ խորամանկ են և շատ յաճախ սպանում են նահանգապետներին, պրիստաւներին և պահապաններին: «Ես ինքս ամբողջ 3 տարի փախտաւիան էի, աւելացրեց Ալիեվը, Պարսկաստանումս էլ էի, բայց ես եկայ խոտորվանցի յանցանքս գլխաւորին և ինձ բոլորը ներեցին. իսկ հայերը նոյն իսկ չեն ընդունում իշխանութիւնը»: Նոյեմբերի 25-ին, երեկոյեան դէմ ինձ մօտ եկան 2 պահապաններ— Աստան Աղաս-բէկով և Բելիկօվը և ղեկուցեցին, որ հիւանդանոցից, ուր գտնուում են մօտ 60 հայեր, Ալիեվը տարաւ իր ընտելաբանը, 2 հայ օրիորդներ: Միւս օրը, վաղ առաւօտեան, ես գնացի նրա ընտելաբանը, ուր իսկապէս տեսայ 2 հայ օրիորդների յատակի վրա նրա հետ քնած: Ես հարցրի նրան, թէ ինչքէ է նա բերել իր ընտելաբանը այդ օրիորդներին. Ալիեվը պատասխանեց, որ նրանց համար այնտեղ շատ նեղուածք է և վտանգաւոր, իսկ այստեղից ոչ ոք չի վտահանաւ նրանց տանել: Միւս օրը ես Ալիեվի հետ միասին գնացի գինամիտի պահեստատեղին: Մենք նկատեցինք, որ հայերը թողել են Ղազախուռ գիւղը և տեղափոխուում ենք Զարգախուռ գիւղը: Ալիեվը 2 պահապանների հետ ցած իջաւ և սկսեց ծեծել թուրքերին, որպէս զի նրանք վաղեն հայերի ետևից, բայց թուրքերը հայերին չհասան. այն ժամանակ թուրքերը սկսեցին կոզոպտել հայերի գոյքը և աւերել Ղազախուռ գիւղը. բոլորը

հողի հետ հաւասարացրին: Այն ժամանակ ես իսկոյն 2 պահապաններով դնացի Գանձակ և զեկուցի այդ բոլորը նահանգապետին, իսկ պահապաններ—Բէլիկովը և Առտան—Աղաթըէկովը իրանց կողմից գրաւար կերպով զեկուցին գաւառապետ Աւալիանին պիտոտու Ալիկովի մասին: Նահանգապետը առաջարկեց դաւառապետ Աւալիանին իսկոյն ինձ հետ դնալ և քննութիւնն կատարել: Գաւառապետ Աւալիանին ինձ հետ ուղեորուեց Գետաբէկ, բայց դեռ Գալլեար կայարանին չը հասած, Աւալիանին առաջարկեց ինձ գնալ Թիֆլիս նրա իրերի ետեկց: Ես բացատրեցի, որ կը գնամ, միայն ոչ հիմա, այլ քննութիւնից յետոյ. գաւառապետը ասաց ինձ, որ ես անճշտապահ աստիճանաւոր եմ և նրա հետ ծառայել չեմ կարող և իրան չը հնազանդուելու պատճառով պաշտօնից կը հեռացնին: Այդպիսի խիստ հրամանի պատճառով ես ստիպուած էի նրա իրերի ետեկց գնալ Թիֆլիս, որը և տարայ Գանձակ: Մօտ մի շաբաթից յետոյ գաւառապետը վերադարձաւ Գետաբէկից: Նա թիւնչ ասաց նահանգապետին, ինձ յայտնի չէ, միայն ինձ կանչեց գաւառապետը և նախ հարցրեց. «ըերկը իմ իրերը»: Ես պատասխանեցի «այո»: «Յետոյ նա ասաց», որ ես իմ «կոչմամբ չեմ համապատասխանում»: Եւ ես այդ օրուանից նշանակուած եմ նահանգական վարչութեան մէջ, ահա արդէն 5 ամիս է, առանց թոշակի:

Որ վարչութեանն էլ ղրմում էի պաշտօն խնդրելով—ամեն տեղ իրանց մերժումը պատճառաբանում էին նրանով, որ ես իմ «կոչմամբ չեմ համապատասխանում»:

Կօմմենտարիաները աւելորդ են:

8-րդ քաղաքամասի նախկին պիւիտաւ Ալէքսանդր Իօսիֆովիչ Շեպիլլօս:

Երկու փաստաթղթերից ևս պարզ երևում է, թէ ինչ հանգամանքում էին կատարւում հայ թուրքական ընդհարումները: Անցնենք նորից Բաղային:

2.

Յարձակումն Բաղա գիւղի վերայ՝ ՏՅԵՐԻ հրդեհումն: Բնակիչների սաբապիսիար փախուստը:

Չորեքշաբթի, 1905 թուի նոյեմբերի 23-ին վաղ առաւօտից թուրքերը հրդեհեցին շրջակայ բոլոր բնաները: Բազացիք չկարողացան դիմադրել: Թուրքերն աստիճանաբար՝ չորս կողմից մօտենում էին գիւղին: Հրացանաձիգներն իրանց դիրքերումն

էին: Գրեգոր քահանայ տէր Աբրահամեանցը, վազմագում էր դիրքից դիրք, ամրացնում էր նրանց, խրախուսում ու քաջալերում էր պաշտպաններին և անում էր կարևոր կարգադրութիւններ: Կեանքը եռում էր: Գիրքում գործում էր և միւս քահանան-տէր Ներսէս Տէր Յարութիւնեանցը:

Բնակիչների մէջ կային այնպիսի հաւատացեալներ, որոնք ըստ հին հայկական սովորութեան, հասարակաց ճգնաժամին, ապաւինում էին միայն ու միայն Աստուծուն: Այսպիսիները Ներսէս քահանային դիրքից բերին եկեղեցի, հսկում կատարեցին, ծնկաչօք ազօթք մատուցին և շատերը հաղորդուեցին: Սրանց համար վերջին օրն էր:

Յովհաննէս Շուշանեանցը, Ալլահեար բէգի թողած ձին հեծած արշաւում էր դիրքերը ու, Ալլահեար բէգի առած պատուէրին համաձայն, խստիւ արգելում էր պաշտպաններին մարդ սպանել:

Ընդհանուր իրարանցում էր տնրում, չկար միատեսակ գործողութիւն, կարգապահութիւնը խիստ և որոշ չէր. չկար այնպիսի մի անձնաւորութիւն, որ իւր հմտութեամբ և հեղինակութեամբ միացնէր ջլատուած ուժերը, իրար համաձայնեցնէր տարբեր գործողութիւնները: Վերջապէս չկար մի անձն, որ կարողանար իւր ձեռքը ժողովել պաշտպանութեան գործը, չկար ծրագրած պաշտպանութիւն:

Թէպէտ թուրքերը շրջապատել էին գիւղը, բայց դեռ չէին վստահանում ներս խուփել: Սակայն երեկոյեան դէմ, Զաքեամի կողմից, դեռ ևս շատ հեռուից հրացանների գնդակներ թափուեցին գիւղի վրայ: Հեռուից իսկ հասկացուեց, որ հրացանները Մոսսինի կարգից են: Շատ հեռուից երևացին մի խումբ թուրքեր-հրացանաձիգներ, որոնց գնդակները հասնում էին դիւղի, իսկ բազացոց բերդան հրացանների գնդակները չէին հասնում նրանց: Մոսսինի հրացաններով զինուած այդ խումբն օտար տեղերից եկած անծանօթ մարդիկ էին երևում՝ Զանբեղար կռուակցականներ: Նրանք թուով մօտ 50 հոգի էին: Գուցէ և նրանք վճռեցին Բաղայի ճակատագիրը: Տեղացի թուրքերին նրանք սպառնայիքներ էին տալի, հայհոյում էին և ծեծում, որ ներս խուփեն գիւղի մէջ:

Հեռուից դիրք բռնելով՝ ջանքեղարները գնդակէ կարկուտ էին թափում հայոց դիրքերի վերայ, որոնց զոհ գնացին ամենից առաջ Պօղոս Եաւրեկեացը՝ Հանգստարանի գիւղքում, ապա Ամբար Յարութիւնեանը և Գալուստ Գրեգորեանը բռնատի հողի դիրքում: Դիքչի գլխի դիրքում պաշտպանում էին տէր Գրեգորի և Ատհրաման Աւետեանցի ղեկավարութեամբ:

Առաջինի ոտը ծռուեց և երկար ժամանակ կաղում էր, իսկ երկրորդը խէնչալի վէրը ստացաւ երեսում և ուշադնաց եղաւ, որին և համարեցին սպանուած, իսկ նա գիշերը փախաւ։ Առաջին զոհերը շշմեցրին ժողովրդին, մի խումբ մարդիկ շրջապատեցին նոր սպանուածներին։ Հրացանածղութիւնն չարաչար շարունակուում էր։ Շուշանեանի խորհուրդն այլ ևս չգործադրուեց։ հայերն սկսեցին մարդիկ սպանել։ Հանգուցեալ Պօղոս Ծաւրիեանը մահից առաջ արգէն երեք թուրք էր սպանել։

Մութն իւր սև քօղը սփռում էր Բագայի վերայ։ մարդիկ չգիտէին, թէ ի՞նչ է խօստանում նրանց այդ գիշերը։ Եւ, աւաղ, վերի Աղբուրի կողմից թուրքերն արագութեամբ ներս խուժեցին գիւղի ծայրը և առաջին նուազ հրգեհեցին շինութիւնները։ Սրանք մասամբ ծածկուած լինելով ուսաց շինութիւնների պէս խոտով կամ ծղօտով՝ դիւրութեամբ վաւում էին և տարածուում։ Հարաւային քամին անդամ բաղացոյ թշնամի էր։ Հրեղէն լեզուները երկարացան գէպի երկինք սարսափ ու լոյս սփռելով տարաբաղդ բնակիչներին վերայ, որոնք այդ ժամանակ ընկճուեցին արգէն անողոր ճակատագրի առաջ։

Այդ շարագուշակ քաղեից վերջացաւ արգէն Բագայի գոյութիւնը։ Կորաւ մի հարուստ գիւղ, ցրուեց նրա անտեսութիւնը։ մարդկային արիւնով ծածկուեց գետինը և սուգի ձայնով լցուեց մթնադրաբը։ Երկու կողմից էլ մարդիկ դնդակահար թաւալում էին գետին։ Մնողները մոռացան գաւառներին, որդին մոռացաւ հօրը։ Գլխակորոյս փախուստ սկսուեց այգիների կողմը։ Քսաներորդ դարում, կրկնուեց իններորդ դարի արաբական արշաւանքը։

Բոլոր նշանաւոր տներն աննայ մատնուեցին բոցավառ կրակին։ Այրուեցին մի առ մի Մետրոք քահանայի երկյարկանի տունը, ուր արքունական գպրոցն է իւր կահ հարստիներով։ Ըննեցին այդ քահանայի 90 տարեկան հօրը՝ Մովսէսին, պահանջեցին ցոյց տալ, թէ ո՞ւր են պահած կամ թաղած փողը, արծաթեղէնը, պղնձեղէնը և այլ իրեղէնները, որոնց տիրանալուց յետոյ խէնչալով մորթեցին ծերունուն, գլուխը շարտեցին դուրս փողոց, իսկ անշունչ դիակը ձգեցին այլևոյ տան կրակի մէջ։ Հրգեհեցին սպանուած Պօղոս Եւրիեանի երկյարկանի տունը, Ղահրաման Խաչատուրեանի կղմինդրով ծածկած երկյարկանի տունը, Պօղոս Մերատեանցի երկյարկանի քարաշէն տունը, Մելիք Մերատեանցի և ուրիշ շատերի տները և այլ շինութիւնները։

Անասունները անտէր մ'նացել էին դոմբրում կամ թափա-

սում էին փողոցում: յաղթողները քշում տանում էին, կողոպտում էին աները, ով ինչ կարող էր՝ վեցնում էր: Կանայք, աղջիկներ մանկուներ, ծեր աղամարդիկ երեք մեծ խմբի բաժանուելով փախան այգիների ձորը: Իսկ ռազմիկ, ընդունակ մարդիկ դեռ ևս մնացին գիւղում, դեռ, ևս վրէժխնդիր էին լինում, կոտորում էին թուրքերին, որի ձեռքին մեկը էին տեսնում և իմանում էին, որ թուրք է: գետին էին գլորում: Իրանք հայերն էլ միմեանց հետ թուրքերին էին խօսում, չյայտնուելու նպատակով:

Թուրքերը դրացի լինելով՝ լաւ էին ճանաչում իւրաքանչիւր տուն, ուստի ազդեցիկները իրանց կողոպտուի համար վերցրին իւրաքանչիւրը մի քանի աներ մահուան ուղիքով մօտ շէն թողնում այլ թուրքերի: Այսպէս՝ Զագեամի հաւարակութեան վերայ հաստատած տանուտէրը վերցրել էր Մետրոք քահանայի, Յովհաննէս Նուշանեանցի, Ղահրաման Դաթոյեանցի, Աւէտ Բարսեղեանցի, Պողոս Սերառեանցի աները և դրա հրամանաւն էր մորթուել Մովսէս ծերունին իրմաշուեցի մի թուրքի ձեռքով:

Սրանով չի վերջանում գաղանթիւնը: Այդ օրը Բաղայում սպանուեց իրմաշուեցի Ղահրաման իւղեաշու եղբայրը, որի արեան վրէժն տռնելու համար՝ հետեւեալ օրը խուժանի տաջնորդները դանել տուին աներուք, մարադներում և ուրիշ խորշերում թաղնուած միջանի ծերունիներ ու պատանիներ և բոլորին շարքով կանգնեցրած Պողոս Սերառեանցի բարձրադիր կալում ու «եա, հազրաթ Աբաս», առելով թոցրին բոլորի դուրսներն էլ:

Որպէս վերը յիշուեց, Բաղայի սարսափահար փախտաւորներն երեք խմբի բաժանուելով հաւաքուեցին այդիների ձորի գլուխը: Մութ գիշերին, երբ դիւղը լուսաւորուած էր հրդեհների բոցերով, թուրքերը յարձակուեցին այդ խմբերի վրայ, որոնք այլ ևս հայրը սրգուն, մայրը մանկան, որդին մօրը, քոյրը եղբօրը չորոնեցին: Խռնուեցին իրար և իւրաքանչիւրն աշխատում էր իւր գլուխը փրկել... Հասարակաց ինքնապաշտպանութեան հարցը վերջացաւ, կաղճակեցուցումը ցրուեց, գիւրքերը դէն ձգուեցին, ամեն ոք իւր անհատական փրկութեան մասին էր մտածում: Երեք խմբից մինը, որ եկեղեցու մօտ էր հաւաքուել նոյն գիշերը, նոյեմբերի 24-ի առաւօտը Մանդուռի մօտով Մամուլի թաղով հասել էր Զարդախու: Երկրորդ խումբը Դիքջաղով Ղըզ-ղալայ մօրոցի մօտից թափուեց Զագեամ գետի աւազանը, որ ուղղուել դէպի Շամշաղինսէ Ղուլալի գիւղը:

Գլխակ անձինք պատմում են, որ Բաղայի աւերման դորժում ղեկավար և ներշնչող են հանդիսացել դրացի բեգերից ոմանք և գլխացիներից մի քանի առաջաւորները:

Ինչպէս երևում է պատմութեան ընթացքից, յիշեալներից ոմանք մասնակցել են նաև շարգախուռի վերայ յարձակման մէջ, որովհետև հաստատ է, որ չարդախուռեցիք կռուի մէջ գերի են վերցնում վերոյիշեալներից Հաջի Ալուն, և գնդակահար անում:

Գամբլուտի դուռի գիւրքը պաշտպանող խմբի մէջ աշխատում էր և Գաւիթ Յերատեանցի, Գոռ կռուի մի ժամանակ ծա, երբ տեսնում է, որ իւր ընկերներից ոմանք սպանուել են և ոմանք փախել, իւր փամփուշտներն էլ հատել են և իւր կեանքին էլ վտանգ է սպառնում, վճռում է անձնատուր լինել թուրքերին՝ ձեռնալով մահմետականացած: Թուրքերն ընդունում են սիրով: Այս իրողութիւնը խիստ կատկած է ծնեցնում հայ հաւատարմութեան մէջ, որ հիմնուելով Յերատեանցի թրքաւէր, գողութեան ձգտող ընաւորութեան վերայ, ենթադրում է, թէ նա հարկադրուած գլչին էր դուռնանքին յայտնել թուրքերին գիւղի դաղանիքը, անպատրաստ դրութիւնը և ին: Գուցէ այդպէս էլ եղած լինի, սակայն միքանի օրից յետոյ Գաւիթ Յերատեանցը նորից վերադարձու իւր համագիւղացիներին մէջ, ցոյց տալով որ իւր կեանքն ազատելու համար է առ երես ընդունել մահմետականութիւնը և գնացել էր Չարդախուռ: Սակայն Գաւիթ Յերատեանցի արարմունքի վերայ խիստ կերպով է նայել Չարդախուռի խմբապետը և սպանել է տուել:

Բաղայի ժողովուրդն ընդունում է և մի այլ դաւաճան-Գրիգոր Բանարեանցին, որ յետոյ սպանուեց ոչ թէ հայերի ձեռքով, այլ թուրքերի, երբ նա գիւղի աւերման չորրորդ օրը իւր Պօղոս եղբոր և Յարութիւն Մկրտչեանի հետ գնացել էր Բաղա՝ գիւղի դրութիւնից տեղեկանալու: Վերահաս մութն սրգելը դառնալով Չարդախուռ վերադառնալու՝ երեքն էլ անցնում են Բաղա գետի միւս կողմն ապահով տեղ, կրակ են վառում տնձրևի պատճառով և թուրքերը կրակի լուսով մօտենում սպանում են Գրիգորին, իսկ միւս երկուսին փախցնում: Թէ որ անտիճան յանցաւոր են յիշեալ երկու անձնաւորութիւնները դաւաճանութեան մէջ՝ դա մնում է հասարակաց խղճմտանքին:

Չորեքշաբթի գիշերը, նոյեմբերի 23-ին ժողովրդի մեծ մասը թէև փախել թաքնուել էր գետի ձորում և քարայրերում, ըսոյց կային մի քանի ծերեր, հիւանդներ, երեխայք, որ պատահամբ կամ ասից յետ էին մնացել և թաքնուել էին գիւղի շինութիւնների խորշերում, մարագների դարմանի տակ,

խոտերի մէջ, հորերի մէջ, մի խօսքով՝ ով ուր կարող էր կամ ում ինչպէս կ'յաջողուէր թարնուել: Հետեւեալ օրը հինգշաբթի, ամսի 24-ին գիւղի մէջ հպարտութեամբ իշխող թուրք խուժանը կալանաւորում էր այդպիսիներին, որոնց կամ սպանում էր կամ գերի վերցնում ու քշում դէպի թուրք գիւղերը:

Թուժանը հինգշաբթի օրը գիւղով միայն չբաւականացաւ, վրէժխնդրութեան հոգւով լին՝ նա իջաւ Խաղնի ձորը, և յարձակուեց Թոզ փըր փընջան մեծ այրում պատասպարուած 700—800 երկու սեռի և դանազան հասակի մարդկանց վերայ ու սկսեց կոտորածը: Թուրքերն անցան գետի ձախ ափն և այնտեղ դիրք գրաւելով՝ սկսեցին զնգակահարել այրը: Աջ ամուր, Կապ կոչուած դժուարամատչելի ժայռում ամրացած երիտասարդ Պետրոս Մերատեանցն էլ հակառակ կողմից կրակ թափեց խաժամուժ, արիւնարբու ամբօխի վերայ և իրար յետևից 36 թուրք սպանեց: Վերջն՝ փամփուշան սպառելով՝ ինքն էլ ընկաւ թշնամու զնգակից: Այդ սահմանում միայնակ չէր Պետրոս Մերատեանցը, ուրիշ հայեր էլ մի այլ կէտից հրացաններ էին արձակում թուրքերի վերայ: Հայերն այդ տեղ՝ զոհ տուին մինչև 12 մարդ, բայց իրանք էլ բազմաթիւ զոհ տուան, որոնց թիւն անհրաժեշտ եղաւ իմանալ թուրքերին յատուկ գաղանապահութեամբ:

Թշնամու զնգակներն այնքան բազմաթիւ էին, որ ժայռերին դիպչելով կտոր կտոր էին լինում և կողմնթեք անդբարձամբ դիպչում էին մարդկանց երեսին: Սրանից վնասուեցին Վարդան Սիմօնեանի և Մելիք Յարութիւնեանի մի մի աչքը: Այդտեղ զոհ գնաց քաջամարտիկ երիտասարդ Խաչատուր Պետրոսեան Առկասեանցը, և վերք ստացան Գալուստ Եաւրեանցն և ուրիշները:

Վերև, բէգերի կարգում յիշած ոմն Զիաթխան Բէգն, որ իւր խմբով այդ ձորում այդ օրը, հինգշաբթի հալածում էր փախստական հայերին, մի քանի ընկերով, գաղտնաւորաբար անցնում է հայոց կողմը և թաքնուած է թիփերի մէջ Թոզ փըր փընջան այրի գլխին, ուր պատասպարուել էին բազմաթիւ հայեր և փորձում է այդտեղ վերելից զնգակներ ուղարկել այրի մէջ: Սակայն լաւ հրացանաձիգներից մէկը մի զնգակով այրի միջից այնպէս է խփում այդ Զիաթխանի ճակատին, որ զիաթալով վայր է ընկնում նա ու անգէն գլորւում ցած այրի գոռը: Վերևում նրա ընկերներն են նրա դէնքն առնում փախչում, իսկ վարում հայերն են կողոպտում վերայից հազուստն ու լանջակապ փամփուշաները, զիտկը թագնելով քարանձաւների մէջ: Մի քանի օրից յետոյ Գրիգոր քա-

հանայ տէր Արքայազանները գտնուի՝ է գիտիք և ուստի զերայ
դուրս բերուի՝ քարանձաւից. բայց որա մասին քիչ յետոյ:

Է.

Փոքրիկ Անահիթը: Մանուկների կոսորածը: Ազգակիցների խմբովին
կոսորածը Առաքելի ձեռնով: Մահացած բազմացիների բիր:

Մութը հասնելուն պէս թուրք ամբոխը ցրուեց, անհետա-
ցաւ, որով միջոց եղաւ պաշարուած հայերին դուրս գալ այ-
րից և Քեամանդարի գլխով գիշերային մթութեան մէջ փախչել
նախ Ծրէզէնկայ ուս գիւղն և այնտեղից Զարգախլու, ուր
ուրբաթ առաւօտ միանում են երեկուայ փրկուած խմբի հետ:

Դրանց հետ փախչում է և Յոհաննէս Շուշանեանն իւր
հնգամեայ Անահիտ դստեր հետ: Սակայն մի ինչ որ հոգեկան
ցնորքի ազդեցութեան տակ նա՝ ջոկնուի է և ընկնում գի-
շերը Բագա գիւղը, մանում է իւր տունը, ուր քնացրել է մա-
տաղ աղջկանը, պտտուել է գիւղը, տեսել է թուրքերի սայ-
լեր ծանրաբեռնուած աւարով, ապա մինչև առաւօտ հասել է
Զարգախլու և այդ տեղ ուշքի գալով, նոր մտաբերել է Անա-
հիտին, բայց արդէն ուշ էր և Բագա վերագառնալն յետան-
գաւոր

Ուրբաթ առաւօտ՝ մի քանի թուրքեր Խըննալի գիւղից
աւարի տալով Յոհաննէս Շուշանեանցի ցորենի ամբարը, գըտ-
նում են այդ տանը փոքրիկ Անահիտին և տանում են իրանց հետ:
Շուշանեանցի տանից լինելը պատահմամբ լսելով Համիդ բէգ-
Ջիւլգադարովը աղջկան բերում պահում է իւր մօտ և երբ
հայ խմբի հետ գալիս է Բագլիզ և Տէր Ներսէս Տէր Յարու-
թիւնեանցը, Համիդ բէգը ցոյց է տալի նրան փոքրիկ աղջկանը
և խնդրում է ճանաչել, թէ ո՞վ է: Քահանան իսկոյն ճանաչում է,
որ բէգերին քաջածանօթ Յոհաննէս Շուշանեանցի դուստրն է:
Մանկան լացը հանգստացնելու և երեխային պահելու համար
յանձնում են նրան խմբի մէջ եղող Յոհաննէս Շուշանեանցի
քրոջը, որ բոլոր ժամանակ իւր հետ պտտեցնում է մանկան
մինչև Շամշադին, Ղազախ, Քարսիանսարայ և այնտեղից Գան-
ձակ, ուր Մկրտիչ քահանայ Տէր Աստուածատուրեանցի տանը
3 օր խնամուելուց յետոյ յանձնւում է իւր ծնողներին: Այս
քահանայի ասելով մանկան անունն է Վարդանոյշ:

Այսպէս ուրեմն 1905 թուի նոյեմբերի 23 և 24 թուին,

չորեքշաբթի գիշերը և հինգշաբթի ցերեկ ու գիշեր փախստական բաղայիններից մի քանի հարիւր հոգի երկուեւ անձինք, ամեն հասակի, պատապարուեցին Խաղնի ձորի ժայռապատ այրերում քաղցած, ծարաւ և սարսափահար: Սարսափն այնքան էր ազդել հայ ամբոխի վերայ, որ շատերը կարծես հոգեպէս հիւանդ լինէին: Ապացոյցի համար ես կրեբեմ հետեւեալ փաստերը:

Բայց, Աստուած իմ, ինչպէս սառնութեամբ գրի անցնեմ լուսններո, որպիսի խօսքերով նկարագրեմ դարհուրելի տեսարանները և քստմունքի իրողութիւնները:

Չորերում և քարանձաւներում թաղնուած ամբոխը շունչը պահում էր, ձայնը կուլ էր տալի, որ չմտանուի հաւածող անգութ թշնամուն: Փոքրիկ ծծկերները չէին հասկանում գրութիւնը, չէին կուլ տալիս իրանց ձայնը. այդ փոքրիկ արարածներին կարծես Աստուած մահուան ճակատագրի համար էր լոյս աշխարհ բերել այդ անիծեալ օրերում: Ո՞ր սաստը կամ խրատն ընդունակ էր այդ դարհուրելի բոպէին ազդել այդ անմեղ, տհառ, անգիտակ արարածներին վերայ: Հէնց դրանից էլ նրանք իրանց լացով կարող էին յայտնել իրանց տեղն և ամբոխին մատնել թշնամու ձեռքը:

Աւտի մեծերի, հասկացողների և հասարակաց կեանքն ապատելու համար հարկաւոր էր միջոցներ ձեռք առնել, և միջոցն էր լուեցնել անհատկացողներին, մանուկներին, ծծկերներին, բոլորովին անմեղ արարածներին՝ կեանքից զրկելով նրանց: Պաշարման անիծեալ բոպէին շատացան մանուկների թշնամիներն ոչ միայն ամբոխի մէջ, այլ և ծնողների շարքում: Ամբոխն անգթաբար պահանջում էր մահուամբ կտրել ծծկերների ճիւղը և ծնողները կառարում էին այդ պահանջը . . .

Մենք մէջ չենք բերում ծնողների և նրանց խողխողուած և քարերի ու ժայռերի մէջ ձգած ու դահավէժ արած դաւակների անունները:

Այդ մուգնութեան բոպէներին եղել են անձնուէր, գթած հայ և թուրք անձինք, որպիսին է Ադամ Բաբայեանցի կինը:

Սարգիս Մակարեանցն անտալով իւր կնոջ՝ մանկան մօր աղեխարշ լացին, իւր ծօրական Աիմոն որդուն չէ մորթում, այլ փաթաթում է չորերում տէրունական ազօթքը կարգում խաչալնքում և փակում է ժայռի ծոցում: Հետեւեալ առաւօտ քաղացի Ադամ Բաբայեանցի կինը, որ փախստափ բոպէին կորցրել էր իւր ամուսնուն և ձորում իւր ծծկեր մանկանը կրծքին սեղմած թափառում էր լիբիութիւն գանելու, յանկարծ դուրս է գալի Սարգիս Մակարեանի ձգած մանկան վերայ, մայրական գորովով լի՝ վերցնում է և այդ բեռը և երկու մանուկով յան-

կարծ դուրս է գալի Բաղա ու մտնում իւր տունը: Մի դժբա-
տիրտ թուրք տեսնելով, որ այդ հերոս կիներ պահպանել է ոչ
միայն իւր այլ և ուրիշի զաւակը, ազատում է զբան միւս
թուրքերի մահուան սպառնալիքից և իւր ձեռով գիշերը հաս-
ցնում է այդ կնոջն երկու երեխայով Զրէդէկիայ գիւղը: Ապա
տեղական մի ռուսի օգնութեամբ կիներ յաջողութեամբ հառ-
նում է Զարգախու: Այստեղ հանդիպում են Մակարեանց
ձնողները, լսում են իրանց զաւակի փրկութիւնը, և լալիս են
և ուրախանում, բայց չեն վստահանում վերցնել նրան տիկին
Բարայեանից: Հասարակութիւնը վճռում է, որ մանուկը պատ-
կանում է նրա ազատարար տիկին Բարայեանից: Մակարեանց
ձնողներն աղերսում են թոյլ տալ պահել, մեծացնել Սիմոնին
և էլի յանձնել նրան իւր ազատարարին:

Գրիգոր քահանայ Տէր Աբրահամեանցը Զիւթխան ըէզի
գիւղը որոնելու ժամանակ պատահմամբ գտել է Խաչնի ձո-
րում մի քանի կիսակենդան կանանց և երեխանց շարքում նաև
մի ամուսկան երեխայ, որին վերցնելով բերել յանձնել է նրա
փախած ձնողներին:

Այս միայն յայտնիներն են, հապա սրբան մանուկներ կո-
րած՝ մահացած կիներն, որոնք գեռ ևս յայտնագործուած չեն:

Ես կը յիշատակեմ մի ցնցող անցք էլ, որ ունի արա-
կարգ ընտանոթիւն:

Բաղայի նոյեմբերի 23-ի յարձակման ժամանակ մի առիւն
իտալեւ են դէպի Խաչնի ձորը հեռեւեալ ազգականները: Առա-
քել Սարգսեան Աւագեանց (Ալմանանց), որս մայր Մարիամը,
Առաքելի ամուսին Զահէիրը, սրանց ամուսնացած դուստր
Վարինկա, միւս զաւակ Աննա և Մարգարիտ աղջկունք և Զո-
րութիւն, Գարեգին և Իվան աղայքը, Առաքելի հանդուրեալ
եղբոր Առուստամի աղջիկը: Այլ և Սարիբէգ Նիկողոսեանց,
սրա կիներ և մի որդին, Աւետ և Մուխի Նիկողոսեանցների կա-
նայք և սրանց հինգ զաւակները, Առաքել Նիկողոսեանց իւր
մայր Ազիզը և կիներ և այս Նիկողոսեանցների հօրեղբոր Գառգար
Նիկողոսեանցի կին Էլքաղը, ընդամենը 24 հոգի մօտ ազգական-
ներ: Խաչնի ձորում թագնուած ժամանակ հեռուից հրացան-
ների ձայներ են լսում և ենթադրում են, որ թուրքերը գալու
են և իրանց կտորելու: Իսկ պաշտպանութեան համար ունին
միայն մի հրացան, որ Առաքել Նիկողոսեանցի ձեռքումն է:

Այս Առաքելն ամբողջ դիչեր հրացանը ձեռքին գետն ա-
փում շարունակ գազանի պատւում էր և շուտ—շուտ խորհր-
դաւոր կերպով շշնջում էր իւր մօր և կնոջ տկանջին: Մի շշուշ
ընկաւ այդ խմբի մէջ, որ իբրեւ թէ Առաքել Նիկողոսեանցը

մտադրւում է բոլոր խումբն ոչնչացնելու, որպէս զի թուրքերի ձեռքը չընկնեն: Առաքելը կոշտ, կոպիտ, կռուարար, գող մարդ էր և խուճեն իրաւամբ այդ բոլորին վախենում էր նրանից և մանաւանդ նրա մօրից՝ Ազիզից, որ կարծես խորհրդակից էր Առաքելին: Ո՛ւր գիմել, ո՛ւր ապաւինել, մի կողմից թուրքն է ապառնում, միւս կողմից կոշտ Առաքելը հրացանը: Աւետը և Մուխի միախել էին ուրիշ կողմի վերայ, Սարիբէգն էլ մի հեղ և ծաղկից վնասուած աչքերով մարդ էր, որ մինչև անգամ կարծելով թէ իւր խորթ եղբայր Առաքելն իրան է ուզում սպանել, խնդրում էր իւր խորթ մօրը Ազիզին՝ որ դռնէ խնայէ իւր միակ մանուկ որդուն:

Չանցաւ մի քանի ժամ և տա՛ւ Առաքել Նիկողոսեանցը գնառակահար է անում իւր փեսայ Կըլմանանց Առաքելին, ապա սրա կնոջն իւր քրոջ Ջալահիրին, իւր խորթ եղբայր Սարիբէգին, սրա կնոջն ու որդուն և այլոց: Այդ սոսկալի տեսարանից զարհուրած՝ Աւետ Նիկողոսեանի կին Մարգարիտն իւր Գրիգոր մանկանը գրգռած 5—6 տըշին բարձրութեան ժայռից իրան ձգել է լծացած գետի մէջ՝ յաւ համարելով խեղդուել՝ քան գնդակահար լինել: Սակայն նախախնամութիւնը պահպանում է նրան և նա մագլցելով միւս ափի ժայռը գուրո է դալի և փախչում իւր մանուկով և խառնուելով այլ խմբի հետ հասնում է Զարգախլու:

Ապա գաղանի կերպով փախչում է և աղաաւում Գասպար Նիկողոսեանի կին Էլբազը: Մուխ Նիկողոսեանի 5 տարեկան աղջիկն իւր մօր սպանուելուց յետոյ սարսափահար ընկնում է մարդասպանի մօր-Ազիզի գիրկն ու աղաաւում է: Եւ այսպէս վերոյիշեալ 24 հոգի խմբից աղաաւում են Առաքելի գնդակից միայն եօթ հոգի: Ուրեմն Առաքել Նիկողոսեանցն այդ գիշեր սպանել է տառն և եօթը հոգի իւր ազգականներից:

Այդ ահագին բազմութիւնն ոչնչացնելուց յետոյ Առաքելը հանգստութեամբ սկսում է կողոպտել սպանուածներին, վերցնում է նրանց վրայի երեւոյթ իրերը և յանձնում է իւր կնոջը, հանում է իւր փեսայ Առաքելի վրայից հագուստն և հազնում է ինքը, իսկ իւր հարազատ քրոջ աղջկայ գլխի շալը կապում է իւր վիզը և ապա զիախները մի աեղ հաւաքած ինքն և իւրայինը հանգիտ կերպով մի այլ խմբի հետ դուրս են գալի Զարգախլու և ապա Բարսում, ուր մնում է քառականին, բայց անցքի մասին ոչինչ չէ յայտնում: Իսկ հասարակաց կարծիքն ընդունում էր՝ որ 17 հոգի միատեղ սպանուել են թշնամի թուրքերի ձեռքով:

Շատ ժամանակ յետոյ գաղանիքը բացւում է երկու ա-

զատուած հարսներն-էլբաղի և Մարգարիտի միջոցով: Գաշնակ-
ցականները վճռում են կեանքից զրկել Առաքել Նիկողոսեանցին
այդ շտեմնուած արարքի համար, բայց նա ազատոււմ է վը-
տանդից փախուստ տալով թուրքերի մէջ, ուր, ասում են,
արգէն սպանուած է:

Հասարակութիւնը ապշել է այս անցքի վերայ և չդիտէ,
թէ որպէս բացատրէ Առաքելի եղերական արարքը, արգեօք
կողոպուտի ցանկութեամբ թէ զարհուրելի անցքերից ազգուած
խելագարութեամբ:

Իսպառ ոչնչացած այդ գերդաստանների շարքում հար-
կաւոր է դնել Գրիգոր Սարգսեանցի (Սննայեանցի) 5 հոգուց
բազկացած գերդաստանի ջնջումն: Այս միամիտ մարդուն ձայն
է տալի Կադիր իւզբաշին, թէ Ալլահեար քէզը կանչում է: Գրի-
գորը հաւատում է և հէնց գերդաստանով ձորից դուրս գալուն
պէս ամբողջ գերդաստանով զոհ է գնում Իրմաշուեցի Մհար
Հասան օղլու սրին: Միայն Գրիգորի կենը վիրաւոր մեռած ձե-
ւանալով՝ ազատոււմ է:

Եւ այսպէս ուրբաթ օրը, նոյեմբեր 25-ին այնէ Բաղայի—
աւերման երրորդ օրը գիւղում այլևս ոչ մի հայ չկար: Ամբողջ
գիւղը զրկուած իւր հարադատ բնակիչներից, մասնուել էր
հրոսակների խմբերին, որոնք տէր էին դարձել հայերի գիզած
հարստութեանը և առանց քաշուելու, առանց երկիւղի, թէ
հայերի և թէ բարեխնամ կառավարութեան տեղական իշխա-
նութիւնների կողմից, կրում տանում էին իբրեւ սեպհականու-
թիւն հարուստ գիւղի ունեցածը: Նոր տէրերն ամենևին չէին
շտապում, հանգստութեամբ էին գործ անոնում և կրում էին
ինչքը ընտրութեամբ, այսինքին նախ թեթեւ բաները, ապա քիչ
ծանրերը (ցորեն ևւն.) և վերջն արգէն շինութեան փայտեղէն
մասը, դռներ, գերաններ, տախտակներ, և այլն: Եւ այս հան-
գիտս աւարը շարունակուեց երեք ամիս:

Երեք օրում, նոյեմբերի 23, 24 և 25, այսինքն քանի օր
որ շարունակուեց կռիւն և հայերի փախուստը, Բաղայում,
Գոմերում և Խաղին ձորում ընդամենը, ինչպէս ցոյց են տալիս
ժողոված տեղեկութիւնները, մահացել են մի հարիւր տասն
և վեց (116) երկսեռ և զանազան հասակի հոգիք: Այս կո-
րուստը կվերաբերի բազմաթիւ գերդաստանների, այսինքն կան
գերդաստաններ, որոնք զրկուել են մի կամ երկու անդամից,
կան որ մարդկային կորուստ չեն ունեցել: Բայց երեք գեր-
դաստան բոլոր անդամներով իսպառ ոչնչացել են: Սրանք են
վերը յիշատակուած Առաքել Աւագեանց (Կըլմանանց) կոտո-
րած իւր աներձագ Առաքել Նիկողոսեանցի ձեռքով: Սարիբէկ

Նիկողոսեանց՝ կոտորած իւր խորթ (երկրորդ մօրեց) եղբայր
նոյն Առաքել Նիկողոսեանցի ձեռքով և Գրիգոր Սարգսեան
(Աննայեանց) կոտորած Կազիր իւղբաշու նենգութեամբ և Մհար
Հասան օղլու ձեռքով:

Ը.

Բաղացիների փախուսքը դէպի Չարդախլու եւ այլ գիւղեր, դի-
մուկն Գանձակի զենեակ-նահանգապետ զենեակ-լէյսենանս Զիյե-
ներին եւ Կովկասի Փոխարեայ Կոմս Վորոնցով-Դաւկովին:

Փախտաւական ժողովրդի ամենախոշոր մասը ճանապարհ
ընտրեց դէպի Չարդախլու և հետևապէս միւս հայ գիւղերով
դէպի Փանձակ: Չարդախլուի հառարակութիւնն, որ նոյնպէս
նեղ գրութեան մէջ էր, երկու անգամ արդէն ենթարկուել էր
թշնամու յարձակման և երկու անգամն էլ հերոսաբար կարո-
ղացել էր անդրադարձնել թշնամուն մեծ կորուստ աւելով նո-
րան, կարեկցաբար ընդունեց փախտաւական հալածութիւններին,
առժամանակ պատասխարեց նրանց իւր բնակարաններում և
կարելոյն շտի սահմանափակեց նրանց քաղցն ու ծարար:

Կարեկից ժողովրդի պարագլուխներն էին Գէորգ քահանայ
Մանասեանց, Մակար քահանայ Տէր-Ստեփանեանց, տանուտէր
Պետրոս Բարաջանեանց, Խաչատուր Գառնարեան և այլք,
որոնք իրանցից ոչխարներ էին մորթում և հառարակոյ թաց-
օգետայ սեղանի վերայ կերակրում համայն փախտաւականներին:

Վերջիններս մի առժամանակ մնալով Չարդախլում,
որով արեւում էին իրանց հայրենիքի վերայ, իրանց քայ-
քայուած օջախի վերայ, մանաւանդ իրանց մերձաւորների վե-
րայ, որոնք սպանուել, մնացել էին դաշտերում և քարանձաւ-
ներում՝ իրեւ թռչնոց և գաղանների կերակուր: Բաղայի աւե-
րումից 8—10 օր յետոյ մի քանի բաղացիներ մտադրուեցին
վերադառնալ միասին գիւղը, տեսնել նրա գրութիւնը, ար-
տասուք թափել անցեալ փառքի վերայ և, եթէ հնարուոր լինի,
թաղել իրանց հարապաւանքի դիակները:

Եւ անձնական տախտակութեան համար նրանք նախապէս
դիմեցին Ալաւեսնիկ առ ու գիւղում գանուող կազակներին օգ-
նութեան, որոց գլխավորն էր հայազգի Ալլահմէրդովը: Յիսուս
կազակներին հովանաւորութեան ներքոյ բաղացիք վաղ առաւօտ
ժողովեցին հանդուցեալների նշխարները տանել ամփոփելու:
Եւ այդ ժամանակ գիւղի ժողոցներում շինութեան փայտերով

բարձած կանգնած էին 45—50 սայլեր, որոնց թուրք տէրերը կաղախներէ աճից փախել թագնուել էին: Այդ միջոցին յանկարծահառ երեաց Բաղայում Ալլահեար բէգ Զիլզադաբովն սպիտակ շորերով, շապատուած թուրք ձիաւորներով: Սրա ներկայութիւնից թագնուած թուրքերը սիրա առան և դուրս եկան և կաղախների քիչ հեռանալուց օգտուելով սկսեցին հրացաններ արձակել հայերի վերայ: Լուռ հանդիսատես կաղախները բացատրեցին, որ իրաւունք չունին զէնքով խառնուելու, որից ստիպուած՝ հայերը դադարի մէջ թողնելով Պոզսս Եաւրեանցի դիակը և միւսների նշախները՝ փախան Չարգախլու:

Բաղայի տեսնելով Չարգախլուի վտանգաւոր դրութիւնը մտադրուեցին հեռանալ դէպի Ջազիր ու Պանձակ, բայց զիջանելով չարգախլուեցոց թախանձանքին, նորից մնացին, որպէնզի կռիւներէ ժամանակ օգնական լինեն: Իսկ չարգախլուեցիք որոշեցին դիմել Պանձակի գեներալ նահանգապետին և թուրքերի յարձակման դէմ զօրք խնդրեցին: Խնդիրը յանձնուեց քաղաքի Մեսրոք քահանային, որ երկու հայ ուղեկիցներէ հետ ծալտեալ բնիւռ ճանապարհ: Այդ միջոցին Ջազիր գիւղէ հասարակութիւնը թուրքերի յարձակումից վախենալով խմբովին տեղափոխուում էր Բարսում և Փառնակեր դիւղերը:

Երկուշաբթի, նոյեմբերի 28-ին, Մեսրոք քահանայ ներկայացաւ Պանձակի յաջորդ Կորիւն վարդապետին, որի միջև նորդութեամբ և գեներալ նահանգապետ գեներալ Ֆէյշերին: Գեներալը աղչած լուում էր քահանայի բերանացի ղեկուցումը Բաղայ՝ թարմ կորստեան և Չարգախլուի պաշարուած դուռը վիճակի մասին, անդամ դժուարութեամբ էր հաւատում պատմութեան և զարմանում էր, որ մինչև այդ րոպէն ոչինչ չէ իմացել ոչ տեղական ոստիկանութիւնից և ոչ Ալլահեար բէգից, որ երկու օր առաջ իւր մօտն է եղել:

Գեներալ Ֆէյշերը նոյն օրը կառգադրեց, որ մի զօրաբաժին մի թնդանօթով հալածեալ գնդ էր կաթուղով Պալլար և այնտեղից Չարգախլու: Զօրաբաժինը ճանապարհ քիչ և հեռեւեալ օրը, երեքշաբթի, նոյեմբերի 29-ին, որոնց հետ և Մեսրոք քահանայ թուրքերից ապահով կարողացաւ հասնել նոյն օրը Քիֆլիզ:

Գեղամբերի 1-ին, հինգշաբթի օրը Մեսրոք քահանայ երկու հայ պարոնների առաջնորդութեամբ ներկայացաւ Քիֆլիզի առաջնորդ Վարեղին արքեպիսկոպոս Սաթուհեանին, ուն իւր կողմից ներկայացրեց քահանային իւր ուղեկիցներով հանդիմ Կեհափառ Հայրապետ Խրիսեանին, որն այդ միջոցում Քիֆլիզումն էր: Կեհափառ Հայրապետը խիստ յուզուած ունին. զրեց Մեսրոք քահանայի սրտածմլիկ պատմութեանը Բաղայի

տակումներն մատնի, ժողովրդի դառնազէտ վիճակի մատնի և արտասուենց։ Մեսրոբ քահանայի ցնցոտիները տեսնելով՝ Վեհափառ հրամայեց հագուստ կարել տալ նրա համար, կարևոր ծախսերն ապահովացնել, նուիրելով և իրանից 10 ռուբլի։

Վեհափառ Հայրապետը պատուիրեց նոյնպէս, որ շուտափոյթ հոգան Բագայի ժողովրդի համար ուղարկել հագուստ, անհողին և այլն, իսկ նպատարամատոյց ժողովրդ յատկացրեց 5000 ռուբլի ալիւր գնելու։

Նոյն 1905 թուի Գեղեմեմբերի 3-ին Մեսրոբ քահանան առանձին խնդրադրով ներկայացաւ Փոխարքայի արքունիք, ուր Փոխարքայի տեղ ընդունեց նրա օգնական գէներալ Մալաման։

Խնդրագիրը կարգաւորեց յետոյ գէներալ Մալաման գանադան հարցեր առաջարկեց բահանային։ Քահանան ըսնաւոր կերպով խնդրեց կարգադրութիւն անել աղտաւելու այն 800 հոգի գերիներին, որոնք տարուել էին Խըննալի գիւղն և թէ այդ գործը կարող է գլուխ ընրել միայն Ալլահեար բէգն, եթէ Թիֆլիզից նրան հրաման գնայ։ Գէներալ Մալաման խոստացաւ անյապաղ կատարել վերջին խնդիրն, իսկ զբաւոր խնդիրն ուշադրութեան առնել։

Բագեցոց նպատակ հասցնելու գործն այնքան էլ արագ չէր կատարուում, որովհետեւ այդ ժամանակամիջում երկաթուղիների գործադուէ էր և Մեսրոբ քահանան իւր նպատակներով հաղիւ կարողացաւ 1906 թուի յունուարի առաջին օրը գուրտ գալ Թիֆլիզից Գանձակ յաջորդի մօտ, որը լիազօր էր նպատակները բաժանելու։ Վարդապետն սկսեց բաժանել այն բագացիներին, որոնք այդ միջոցին հասել էին Գանձակ։ Նպատակ բաժանելու լուրը հրապուրեց քողցած բագացիներից շատերին գէպի Գանձակ։ Բայց նրանցից շատերը դեռ բաժանուած էին հայ գիւղերում, մանաւանդ Բանանց և Խաչկապ գիւղերում։

Մի խումբ բագացիներ կարիքից ստիպուած ճանապարհ ընկան գէպի Գանձակ և Բրաջուր գիւղը հասնելով ընկերացան մի քանի սայլապանների, որոնք սայլելով խոտ էին աւնուում Գանձակ ծախելու։ Հասնելով Թոփալ Հասանլու թրքաւնակ գիւղը՝ փախտաւիան խումբը նոյնպէս և բրաջուրցի սայլապաններն ենթարկուեցին յարձակման աւաղակաւարոյ թոփալ հասանլուեցոց կողմից, որի ժամանակ սպանուեց մի բրաջուրցի սայլապան, հրդեհուեցին՝ սայլով խոտերն ու գերի գնացին ինքը բագացի—այն է նրեք կին և վեց երեխայ աղջիկ ու աղայ։ Բացի դրանից այգաւեղ հրդեհուած սայլի խոտի վերայ կիսով չափ աջուեցին և ապա գնդակահար եղան ու Գանձակում թաղուեցին բագացի Ղըռիշանց այրի Զավահիրն և որդի Յոհաննէսը։

Թոփալ Հասանլու գիւղի աւաղակաքարոյ վարմանց և հայերի վերայ յարձակմանց մատին իւր ժամանակ—(1905 վերջում և 1906 թուի սկզբում) շատ գրուեց Թիֆլիզի հայ լրագրներում և դատ պահանջուեց նրանց դէմ արժանապէս պատժելու համար:

Ինչեւեցէ թօփալ-հասանլուեցիք գերիններին տարան Գանձակի Բաղմանլար կաշուած արուարձանը: Գեներալ Նահանգապետ դեներալ Ալ'ֆրտանի հրամանով, որին խնդրել էին տեղական հայերը, Գանձակի գետի կամրջի վերայ փոխանակեցին թուրք գերինների հետ: Փոքր յետոյ, նոյն այդ խաղաղաոիրութեան միջնորդ կամրջի վերայ փոխանակեցին բանանցեցի Սարգսի աղջկանը և բաղացի Աւետ Բաղդոյեանի Բալախանում կնոջը, որին գերել էին թուրքերն Աննենֆելդ գերմանական դաշտութում և տարել էին Ղափանլու թուրք գիւղն, որ դրած է, Կուր գետի աջ ափում, Նամքոր գետի միացման տեղը: Բալախանումն ինչէ Զղային հիւանդ էր, օգնութիւն էր որոնում միշտ զանազան ուխտատեղիներում և այնքան էլ խելահաս չէր: Ղափանլուում նա արդէն ամուսնացել էր մի թուրքի վերայ: Երբ Բալախանումին բերին միջնորդ կամրջի վերայ փոխանակելու, նա նոր թուրք ամուսնուն նախադաս համարեց հին հայ ամուսնուց, գուցէ և վախեցաւ օպառնալիքներից ու հրաժարուեց փոխանակուելուց: Սրա մատին խօսեցին Թիֆլիզի հայ լրագրներին թղթակիցները: Սակայն Բալախանումը շուտով մեռաւ իւր նոր հայրենիքում:

Գեներալ Ֆիէյշերի նոյեմբերի 29-ին ուղարկած զօրախումբն ազատեց Զարգախլուն թուրքերի յարձակումներից: Զարգախլուեցիք սկզբում սիրով ընդունելով բաղացիներին յետոյ բնականաբար ձանձրանալ սկսեցին նրանցից, թէ և փախտահանների մեծամասնութիւնն աստիճանաբար արդէն ցրուել էր շրջակայ հայ գիւղերում մինչև Գանձակ:

Այսպէս բացի Զարգախլուից, բաղացիք կային նաև Զաղիք, Բարսում, Գառնակեր, Փիք, Խաչկատ և Բանանց գիւղերում, ուր տեղական ժողովրդականը շատ կարեկցաբար էին վերաբերում և աշխատում էին ամուքել նրանց վիշաք: Այսպէս օրինակ Զագիրում նշանաւոր էին Յոհաննէս քահանայ տէր Խաչատրեան, Արզար Գրիգորեանց, դարբին Խաչատուրի որդի Առուստամ և այլք: Ամբողջ հասարակութեամբ կերակրում էին ոչ միայն իրանց հիւրերին, այլև մօտ լինելով ուղարկում էին բաղացոյ համար Զարգախլու ալիւր, հաց, լոբի, կարտոֆէլ, և այլն: Բարսումում պարագլուխ էին Եփրեմ քահանայ Մելիք Առուստամեանց, Վատիլ քէզ Մելիք Առուստամեանց, Սարգիս

Աղաջանեանց գիւղական տանուտէրը և այլք: Գաւնակերում Յովսէփ քահանայ Բաշեանց և միւսները: Փիրում-Յոհաննէս քահանայ Խոջայեանց և Մովսէս քահանայ Մամիկոնեանց, գիւղական տանուտէր Նաւատորդը և միւսները: Այս գիւղում բացի կերակրելուց, ապիւս էին և հագուստ, անկողին, սանամաններ և այլն: Խաչկապում-Գրիգոր քահանայ Շուղրեանց, Լեւանիա քահանայ Շիրակունի, Յոհաննէս քահանայ տէր Ստեփանեանց, տանուտէր Պաւլի-Նպիսեղադոսեանց և այլք: Բանանցում-Պօղոս և Անտօն քահանաները, տանուտէր Ղուկասը, Վարդէն Տէր Աւետիքեանց, Բարութիւն Միրուն-Նանեանց և այլք: Գանձահում ձրիապէս տուել էին իրանց տները Կարապետ Ֆաթալեանը, Յովսէփ Քեատիմեանցը, պարոն Նամթարը: Ընդհանուր վերահսկիչ էր երեցիօխ Սիմօն բէգ Բարաբեօթեան:

Ձի կարելի մոռացութեան տալ Արթուրի գիւղի ռուս-գուխարօս երեք եղբայր Խուզակովներն նուէրը թշուառ բաղացիներին օգտին: Բացի այն, որ երեք հարիւր փութ ցորեն ծախելով 10 տոկոս զիջում արին իւրաքանչիւր փութում, երեք եղբայրները միասին նուիրեցին 200 փութ ցորեն և կարտօթէլ:

Բազայի փոխտտականներն իրանց զոյութիւնը պահպանելու համար ջրուած էին զանազան հայ գիւղերում: Արպէս զի որոշ լինի նրանց քանակը, յիշատակում եմ այստեղ այն ցուցակն, որ կադմէլ է բաղայի Մեսրոբ քահանան, երբ նա նպատակներ բաժանելու նպատակով շրջել է գիւղերը 1906 թուի յունուարին և փետրուարին:

Գիւղերն և Լաղաք	գերդասան	արական	իգական	բոլոր
Ձարդախլու	47	153	130	283
Ջաղիր	2	5	6	11
Բարսում	15	54	64	118
Գաւնակեր	1	4	2	6
Փիր	2	8	5	13
Խաչկապ	33	109	106	215
Բանանց	61	207	173	380
Գանձակ կայսրանում . .	27	73	67	140
Գանձակ (քաղաք) . . .	89	267	231	498
Ընդամենը	277	880	784	1664

Աւերման Գանձակի դաւառի հայ գիւղերում պատահաբար տուած էին 1906 թուի ձմեռը 1664 հոգի բաղացիներ, որոնց թւում այդ ժամանակ կային կռուի մէջ վիրաւորուած 17 աքական և 8 իգական, բոլորը 25 հոգի 19 գերդաստանից: Ժո-

դովորել միւս մասն, ինչպէս տեսանք վերեւում, գնացել էր այլ ուղղութեամբ, դէպի Շամշադինու գիւղերը Ազդաթի գաւառի և նրանց մէնք զեռ ևս թողել ենք Քեշիշքեանդում և Բագլիգում:

Թ.

Հոսանք դէպի Բագլիգ գիւղը եւ կողոպուտի ենթարկուիր: Կանգ Զիւլգադարով բեգերի մօտ: Հայերը մէջիկում, Գրիգոր Բահանայի հետխուզութիւնը. Ոմանց հայերի բնակավայրը Քեշիշքեանդում:

Փախտաւական Բագլացիները մի ստուար մասը սարսափի տակ իրան ձգեց, ինչպէս տեսանք նախընթաց գլուխներում Քազնի ձորի տնտառները: Այդտեղ ահ ու սարսափից ձայն ծաղուռն չէին հանում, որ չմտանուն դազանաբար հալածող թշնամու որին ու գնդակին: Գլուխը կորցրած չգիտէին որ կողմի վերայ գնան և ուր թաղանուեն: Փողովուրդը վայր ի վերոյ բաժանուել էր պատահական խմբերի: Ահա առաջին խմբերից մինը թեքուեց դէպի հարաւ և միման մէջ ցրիւ գնում էր: Ճանապարհը ժայռոտ էր և անտառապատ, որից վերեւ լեռան է բարձրանում, ներքեւ ձորն է խորանում: Հասան այնտեղ, որ կոչուում է Սուլթան-Սաքիւ, Թաքեայ-դայա թըրքաբնակ գիւղի դէմ: Այս գիւղը և նրան կից Քէշ'ըաթ գիւղը միասին կոչուում են Սագլախու:

Այս գիւղերի բնակիչներից մի խումբը թուրքեր վաղբաջ ընդ առաւօտն ճանապարհ էր ընկել դէպի Բագլա՝ թալանից մասն ու բաժին հանելու իրան: Սրանք չէին սպասում, որ որան ինքն իրան է որսորդների առաջ դուրս եկել: Բագլացիք նոյնպէս չէին սպասում: Զինուած թուրքերը գիշերը շրջապատեցին փախըտաւական բագլացիներին և սկսեցին անողորմաբար թալանել, խլում էին հայերից զէնքեր, փամփուշաներ, հագուստեղէն, ռանամաններ, դրամ, մի խօքով ամէն բան, ինչ որ ընկնում էր նրանց ձեռքը:

Հայ խմբի մէջն էր և Բագլայի կառավարութեան գիւղական դպրոցի աւագ-ուսուցիչ՝ Գանձակի Մկրտիչ քահանայի որդի երիտասարդ Գագիկ Տէր Առաւաճատրեանը: Սա տանում էր ձեռքին իւր բարձր և պաշտօնական զգեստը (մուշկուրը): Ի դուր էր հաւատացնում Գագիկը, որ ինքը ուսուցիչ է և այդ կոչման մէջն էր որսնում իւր իրեղէնների պաշտպանութիւնը: «Մի և նոյն է, հայ եռ» բացատրեցին թուրքերը և խլեցին Գագիկից մինչև անգամ հագի կոշիկները և թողին նրան բոքիկ. իսկ ոյն մինը հագաւ և կոշիկները և համազգեստը:

Անաօն Տէր Վարդանեանը կողոպտողից խնդրեց նրա հին տրեխները, հագաւ ինքը և իւր չուստերը հագցրեց ուսուցիչ Գաղկին:

Այս կողոպուտի ժամանակ ահաբեկ ժողովրդի սարսափը այնքան խիտտ էր, որ նրանցից չատերը իրանց ձգեցին ձորի, անտառի և քարերի մէջ և անհետացան մինչև հետևեալ օրը: Անձնական վրէժ ունենալով Խաչատուր Մարգարեանցի հետ՝ վերջինիս բռնեցին թուրքերը այդ տարաբաղդ միջոցին և կամենում էին սպանել նրան. բայց մի քանի հայերի խնդրանք և դիտաւորապէս իւր Մարգարեանցի թաղստեամբ խաւար անտառի մէջ՝ սպանութիւնը տեղի չունեցաւ: Սահայն այս միջնագէպի օգտեցութիւնից՝ Մարգարեանցի զորանչ Թաղաւհի եղեանցը յանկարծակի անդամալոյծ եղաւ հէնց այդտեղ և այլ ևս չկարողացաւ շարժուել, որ և յետոյ մեռաւ Բերդ գիւղում (Շամշադինու դ.) Կողոպտելուց յետոյ թուրքերը թոյլ տուն հայերին շարունակելու իրանց ճանապարհը:

Հայկական խումբը սարսափի ազդեցութիւնից չէր կարողանում հանգստանալ, երբ մտածում էր, որ մինչև Շամշադինու հայկական Ղուլալի առաջին գիւղը հասնելը պէտքէ անցնէր թուրք գիւղերի մօտով և ուրեմն ո՞վ գիտէ, թէ լի՞նչ փորձանքների պէտք է ենթարկուէր: Ուստի մտածեցին դիմել Զիւլգադարով բէգերի օգնութեան, որոնք բնակւում էին 3-4 վերստ հեռավորութեամբ, հէնց ճանապարհի վերայ: Վճռեցին մարդուղարկել բէգերի մօտ և կանխօրէն ազերսել նրանց հաճութիւնը: Մարդը գտնուեց: Խմբի մէջն էր Աղառոնց Մարտիրոսը, որ բրուտ լինելով՝ մօտ ծանօթ էր Զիւլգադարով բէգերի հետ: Սա մի քանիսների հետ յառաջ խաղաց միջութեան մէջ և հասաւ Բագլիկ գ. գիւղը ուղղակի Ազիլ բէգ Զիւլգադարովի մօտ:

Բագլիկ կոչուածը մի փոքրիկ գիւղ է Զագամ գետի վերայ, հինաւուրց կամրջի մօտ, Բագայից դէպի հարաւ, 4-5 վերստ հեռավորութեամբ: Խըննալու գիւղի մի մասը լինելով՝ կոչւում է Բագլիկ, ըստ որում նրան հիմնել են իրանց բնակութեան համար Զիւլգադարով բէգերը և շրջապատել են գիւղը մի հասարակաց պարսպով, որի երկու կողմի լայն պարսպադռները փակւում են գիշերները:

Նշանաւոր կալուածատէր եղաւք Զիւլգադարով բէգերը, Մեհրալի բէգ, Համիդ բէգ և Ազիլ բէգ իրանց ոչ սակաւաթիւ գերդաստաններով մշտապէս բնակւում են այդ Բագլիկ գ. ում: Այլահեար բէգ Զիւլգադարով՝ թէև յիշեալների մեծ եղբայրը, բայց նա բնակութիւն է հաստատել Եսկաւ ինչ հեռու Բէշիշքեան դ. կոչուած հայկական աւերակների վերայ:

Վերջապէս՝ նոյեմբերի 24, հինգշաբթի առաւօտեան հաւանքին բռուա Մարտիրոսը ներկայացաւ Ազիլ բէդին, յայտնեց փախտաւոր հայերի դրութիւնն ու դալուստը, սրի համար Արգիւլ-Բէգը հաճութիւն յայտնեց և հրամայեց իւր ծառաներին տեղաւորել հայերին առժամանակ գոմում: Հայերը լռիկ մնջիկ մօտեցան Բազիդին, ուր թուրք դիշերապահները տեղեկութիւն չունենալով՝ բարձր հարցրին՝ թէ ո՞չք են մօտեցողները և պատասխան չտալով մի հրացան թնդացրին օդի մէջ. բայց պատուէր ստանալով Ազիլ բէգից՝ լռեցին: Իսկ հայերի լռութիւն պահելը դիտաւորեալ էր, որպէս զի վտանգաւոր հայ լինելը չյայտնուի:

Առաւօտեան լուսարոյցին Ազիլ բէգը թաշկինակը աչքին, նայեց հեռուից թշուառ հայերի վերայ և ապա ամէն տեսակ վտանգից ապահով պահելու նպատակով, հրամայեց տանել հայերին մէշիդի ներսը:

Այս առաջին փախտաւոր խումբն էր, որ այս ուղղութեամբ հոսաւ Բազիլից:

Հայերին մէշիդ հրաւիրելու նպատակն էր, ինչպէս բացատրեցին հիւրասիրողները ապահով պահել հայերին այն վրիժառութիւնից, որով համակուած են Բաղայումս սպանուած թուրքերի ազգականները:

Ծանօթ թուրքերը սկսեցին այցելել հայերին մէշիդում՝ բերելով նրանց համար հաց, պանիր, միս և այլն: Ատերիք ուղարկեց և Ազիլ բէգը: Սակայն մարդատիրական վերաբերմունքը նսեմանում էր մի այլ տեսակի այցելութեամբ: Հէնց առաւօտանից սկսեցին յաճախել զանազան ծանօթ և անծանօթ թուրքեր և մուսններ, որոնք առաջարկում էին փախտաւոր հայերին ընդունել մահմեդականութիւն, քարոզելով որ հայութիւնն արդէն վերջացել է, այլ ևս ոչ մի հայ չէ մնալու երկրի երեսին, առաջարկում էին սափրիչ բերել: Քարոզիչները ամբողջ օրը գնում դալիս էին և կրկնում էին նոյն քարոզը: Զէին՝ երևում մէշիդում միայն Զիւլֆադարով բէգերը: Հայերը խորին լռութեամբ էին տանում քարոզները...

Անցաւ առաջին օրը, երեկոյեան դէմ հայերին դուրս բերին մէշիդից և բաժանեցին երկու մասի, մեծ մասը տարան գիշերելու Ազիլ բէգի ընտկարանի ներքին յարկը, փոքր մասը նորից էլի գոմը: Բոլորը միասին մօտ 200 հայ էին: Երեկոյեան սաջի վերայ թխած հաց բաժանեցին ինչպէս Ազիլ բէգի կողմից, նոյնպէս և ծանօթ թուրքերի կողմից:

Ազիլ բէգի ծառաները զգուսցնում էին փախտաւորներին պահանջելով նրանցից վառօդ, փամփուշտ և այլ իրե-

դէններ և մահով էին սպառնում՝ եթէ մինը կամ միւսը կը յայտնէր բէգին: Այնուամենայնիւ Բրուտ Մարտիրոսը յայտնեց Ադիլ բէգին, որը խիստ յանգիմանեց ծառաներին, մանաւանդ երբ իմացաւ բէգը, որ Խաչատուր եղեանցին մի թուրք պնդելիս է եղել, որ իւր ձեռքի մոտը կտրի և մատանին հանի ու տայ թուրքին:

Հետեւեալ օրը, ուրբաթ, նոյեմբերի 25 հետզհետէ եկան նոր խմբեր և դիմեցին Մեհրալի և Համիդ բէգերի կարեկցութեանը: Սակայն պէտքէ նկատել, որ այս նոր խմբերը, որոնց մէջն էին և Բադայի երկու քահանայք՝ Տէր Ներսէս և Տէր Գրիգոր, նախ քան Բադիկ հասնելը, նոյնպէս միւս խմբերի նման, մնացել էին շիւարած Խազնի ձորում. թէ ո՛ւր գնան և ո՛ւմ դիմեն: Վերջին յոյաները ղենլով կրկին Զիւլդադարով բէգերի վերայ, սրանք էլ, առաջին խմբի նման, դեռպան ուղարկեցին բէգերի մօտ: Ահի երկիւղով վստահութիւն յայտնեցին գնալ վտանգաւոր դիշերային ճանապարհ Ղահրաման Դաթոյեանց, Յարութիւն Դանիէլեանց, և երկու ուրիշները: Սրանք որոշեցին դիմել էլի Զիւլդադարով բէգերին, զլիաւորապէս Համիդ բէգին, որ թէև մի անուռ, կոշտ ու կոպիտ մարդ էր, այնուամենայնիւ փախտաւորան մի խումբ հայերի կարծիքով նա ողնիւ էր և վստահելի: Դեռպանները գնացին և չվերադարձան ամբողջ ցերեկ: Խազնի ձորում ահ ու գողով սպասող 700 հոգի հայ ժողովրդի տարաամ դրութիւնը անտանելի էր: Վերջապէս, դեռպանները, քացի Դաթոյեանից, որ մնացել էր Բադիկում, ուշ երեկոյեան վերադարձան Խազնի ձորը՝ բերելով իրանց հետ Համիդ բէգի առած երկու թուրք ուղեցոյցներին:

Կանայք և երեխայք տեսնելով այդ անծանօթ զինուած և ձիաւորուած թուրք ուղեցոյցներին, լաց ու կոծ բարձրացրին անտառի մէջ, կարծելով թէ սպանելու համար են եկել: Ուղեցոյց թուրքերից մինը առաջից, միւսը ամբոխի յետևից, եամաց կամաց շարժուեցին գիշերուայ մթութեան մէջ գէպի Բադիկ: Ժողովուրդը խռնուած տարածուել էր մի վերստի վերայ և որոշ չէր՝ թէ ո՞վ ո՞ւմ հետ է գնում, իւրաքանչիւրը մտածում էր լոկ իւր վերայ: Դրացի թուրքերի ահից, բէգերի կողմից կարգադրուած էր, որ ժողովրդի հոտանքը կատարուի գիշեր ժամանակ, ուղեցոյցներն էլ իրանց կողմից խորհուրդ էին տալիս յառաջ գնալ լուռ ու մունջ: Եօթ հարիւր հոգի լռիկ ու մնջիկ...

Եւ այդ սոսկալի լռութեան մէջ, խմբի յետև, ճանապարհի մթութեան մէջ լսուեց մի ծծկեր մանկան լացի ձայն: Դա գէն ձգած մանուկ էր, որ իւր լացով կարող էր վտանգի են-

Թարկել վախստականներին, ուստի թուրք ուղեցոյցը խորհուրդ տուեց վերցնել այդ մանկան: Հապա ո՞վ վերցնի, ամէնքն էլ ունէին իրանց ուսերի վերայ մի մի սեփական մեծ կամ փոքր երեխայ: Այնուամենայնիւ մի տղամարդ, թէև ունէր ուսին իւր սեփական երեխան, վերցրեց այդ թշուառ մի տարեկան արու մանկան և 2-3 ժամ տանելով ու չդռնելով նրա ծնողներին, նորից դէն ձգեց տարաբաղդ մանկանը: Մի կին իւր կիսամեայ աղջիկ մանկան ձայնը կտրելու համար՝ գետնի վերայ պարկեցրեց մանկանը, երեսը դէպի գետին և մի քար վրան դնելով, թողեց ու շարունակեց իւր ծանապարհը...

Երկու վերստաշափ տարածութիւն էր մնացել, որ հասնէին Բաղլիզ և ահա դուրս եկան բաղմութեան առաջ 4 զինուած ձիաւոր թուրք, բոլորովին անծանօթ, և հաւերի երամի տեղ ընդունելով այդ խառնաշփոթ բաղմութիւնը, սկսեցին կողոպտել, խլեցին հրացաններ, փամփուշտներ և այլ տեսակ զէնքեր: Եօթը հարիւր մարդ հնազանդութեամբ անձնատուր եղան այդ 4 աւաղակին: Սարսափի աղդեցութիւնից հայերը ապուշ էին կտրել և կորցրել էին ինքնաճանաչութեան զգացմունքը:

Վերջապէս նհարած, դալիացած հայերը հետզհետէ հասան Բաղլիզ: Զիւլգադարով Մեհրալի և Համիզ բէգերը ընդունեցին հայերին թաշկինակները իրանց աչքերին քսելով: Տեղաւորներն դմբոււմ, մարաքներոււմ և այլ տեսակ շինութիւններում: Իսկ Ներսէս և Գրիգոր քահանաներին, Ղահրաման Գաթոյեանցին, Ղահրաման Տէր Աբրահամեանցին Սարգիս Գրիգորեանին, այլ և ուսուցիչ Գագիկ Տէր Առտուածատուրեանցին Մեհրալի բէգը տեղաւորներց իւր եղբօր—Համի բէգի ընակարանոււմ, սեղանակից անելով նրանց:

Հետևեալ օրը շաբաթ, նոյեմբ. 26 Մեհրալի բէգի և միւս բէգերի հրամանով մորթուեց մի երկու կով, որով կերակրեցին բոլոր փախստական հայերին: Համիզ բէգը յանձնարարեց ներսէս քահանային ցուցակագրել բոլոր հայերին, իբրև այն նպատակով, որ իմանար թէ քանի հայեր են զիմել իւր օգնութեան: Յույսկով դուրս եկաւ մօտ 800 հոգի:

Առանց յանձնարարութեան չմնաց և Գրիգոր քահանան: Մեհրալի բէգը սրան և Ղազար Աթոյեանցին ձի նստացնելով, երկու հաւատարիմ թուրքի ընկերակցութեամբ ուղարկեց Խաղնի ձորը՝ որոնելու, գտնելու և բերելու կորած, յետ մնացած, մոլորուած հայերին: Ինքն էլ գնաց նրանց յետևից, բայց չիջաւ ձորը: Միւս կողմից էլ հրաւիւրեց նոյն տեղը և Ալլահեար բէգին՝ իւր աւագ եղբօրը:

Տէր Գրիգոր Տէր Աբրահամեանցը իջաւ ձորը, ձայն տուաւ այս և այն կողմի վերայ՝ տնտառի մէջ, որ դուրս գան նրա մօտ թագնուած հացերը և այդ միջոցին ընդառաջ դուրս եկան մի քանի թուրքեր, որոնք եկել էին որոնելու և դանելու այդ ձորում սպանուած և թողած իրանց աղգակից Զիադխան բէգի մարմինը, որի մասին խօսք եղաւ նախքան թաց գլուխներին մէկում: Որոնոք թուրքերը հայերի անց չէին վստահանում իջնել ձորի խորքերը, ուստի ըսնեցին Տէր Գրիգորին և մահուան սպառնալիքով պահանջեցին գնալ իրանց հետ և գտնել զիակը: Հնազանդուեց քահանան: Ետ որոնելուց յետոյ յաջողուեց գտնել: Զիադխան բէգի զիակը տեսնելուն պէս՝ նրա աղգակիցները վրէժխնդրութեան ցասումով լցուած՝ սրերը հանած կամեցան կտոր կտոր անել քահանային քաղաքիների փոխարէն: Քայց քահանայի աղերսանքով և թուրքերից մէկի միջնորդութեամբ հապիւ յաջողուեց կեանք շնորհել քահանային: Թուրքերի ստիպմամբ քահանան իւր ուսերի վերայ դուրս բերաւ Զիադխանի զիակը ձորից դաշա . . . և ապա որոնելով գտաւ ձորում 7 հոգի կիսակենդան կանայք և երեխայք և սրանց թւում գտաւ մի ամառկան դէն ձգած երեխայ, որ յետոյ յանձնուեց իւր ծնողացը և որ 1907 թուի սկզբին երկու տարեկան տղայ էր գարծել:

Գրիգոր քահանան իւր գած կանանց և երեխանց դուրս բերեց այն վայրը, ուր սպասում էին Ալլահեար և Մեհրաբ բէգերը: Մինչև այդ տեղ հասնելը քահանան գտաւ և մի տեղ ժողովեց ձորում և շատ մանուկ հայերի զիակներ. ձանապարհին նա հանգիպեց շատ կանանց և աղջկանց, որոնց թաղոտեան տեղից գտնելով գերի էին վարում թուրքերը: Ալլահեար բէգի միջամտութեամբ քահանան ազատեց գերութիւնից այդ կանանց և աղջկանց և մինչև 18 հոգի տարաւ Ալլահեար բէգի կարգադրութեամբ Քէշիշքեանդ գիւղը, ուր այդ բէգի մշտական բնակութիւնն է: Քահանան ստիպուած մնաց Քէշիշքեանդում այլ ևս երկար ամիսներ և չէր կարողանում վերադառնալ իւր դերգոտանի մօտ, սր ստիպուեց, առանց քահանայի, Բադլիգի գնալ փախտահաններէ հետ դեգերելու օտարութեան և մուրացկանութեան մէջ Եամշադինու և Ղազաթի հաց գիւղերում . . .

Քաղաքական քաղաքիների համար այոպիսով ստեղծուեց և մի նոր ժամանակաւոր բնակավայր՝ Քէշիշքեանդ գիւղում՝ Ալլահեար բէգի տնօրէնութեան ներքոյ: Այս պատահական բան չէր, այլ նպատակաւոր: Այդ բնակավայրը ստեղծեց ինքը Ալլահեար բէգ Զիւլդադարովը մի կողմից՝ հայերին պատսպարե-

լով թուրքերի յարձակումներից և միւս կողմից՝ իւր անձնական ապահովութեան համար, ըստ որում Չարդախլու գիւղի հայերը Բաղայի աւերման վրէժը առնելու համար սպառնում էին յարձակուել և աւերել Քեշիշքեանդը՝ հառցնելով նրա բնակիչներին բաղացիներին ներկայ վիճակին . . .

Ժ.

Հայերի դուրսւնը Բաղիկում, Զուլպաղումների մօտ գութներն հայերին բաժանելու։ Չու դէպի Ղուլայի, Կազիմ Իբաղուլլան օղլի եւ նրա կողակցներ հայերին. Բաղացիների վիճակը Շամսադինու հայ գիւղերում. Չու դէպի վերին Աղղան գիւղը. Հայերի դուրսւնը Քարվանսաբա գիւղում եւ դարձր դէպի Բաղա.

Գառնանք կրկին Բաղիկ գիւղը։ Այստեղ հայերը, որ տեղաւորուած էին դանազան և ջուկ ջուկ շինութիւններում, չունէին միմեանց հետ փոխադարձ յարաբերութիւն, ըստ որում դրսի ահից փախուած էին մնում օր-ցերեկով անդամ։ Աէին վատահանում դուրս գալ ու խմելու ջուր վերցնել առուակից, որ հոսում էր մի քանի քայլ հեռու։ Կոտամնգենց Չաքարը մի անգամ փորձեց ջուր բերել առուից և ենթարկուեց կոդապուտի. նա զրկուեց հագի շորերից։ Այս սրտամտ զրոթիւնը անտանելի էր նրանց համար և նրանք իրաքանչիւր ժամ սպասում էին, որ բէգերը բարեհաճեն նախ թոյլ տալ նրանց դուրս գալ դէպի Ղուլայի գիւղը և երկրորդ՝ ապահովել նրանց ճանապարհը վտանգից։

Իսկ բէգերը, ընդհակառակը, որոշ պատասխան չէին տալիս։ Չգուշանում և զգուշացնում էին թուրքերի յարձակումներից։ Քիշերները բէգերը պահապան էին կանգնում փախուած հայերի վերայ, մանաւանդ Մեհրալի բէգը և նրա երիտասարդ Խանօղլան որդին։ Վերջինիս մօտին քանիցս պատմում էին, որ հրացանը ուղղելով թուրք խուժանի խմբապետների դէմ սպառնում էր նրանց մահուամբ, եթէ նրանք կշարունակեն իրանց յարձակումները Բաղիկում։ Ապաստանած հայերի վերայ և եթէ ձեռք չեն քաշիլ իրանց պահանջներից, այն է, թէ հայերին կամ պէտք է ջնջենք կամ պէտք է կրօնաւորն անենք։ Քանիցս պատմում էին, որ իբրեւ թէ Մեհրալի բէգը հեռացրել է այդ հրոսակներին մերթ սպառնալիքով, մերթ խնդիրներով։

Հայերը փախուած լինելով՝ կտրուած էին արտաքին աշխարհից։ Տեղեկութիւնները և բէգերի դիտաւորութիւնները հայերի մօտին՝ վերջիններս ստանում էին բէգերի ծառանե-

րից, այն էլ կցկատուր կերպով, աւելուածներով և պակասորդներով և ծածկարար: Հայերի Բագլիգ դալուց յետոյ ծառաները լուրեր էին տարածում, թէ բէգերը միտք չունին հայերին ուղարկել դէպի Շամշադին, այլ կամենում են բաժանել զանազան թուրք գիւղերի վերայ, որ հեշտութեամբ կարողանան սպանել նրանց, եթէ կրօնաւորն չլինին և կամ եթէ օտար հայերը յարձակունեն թուրք գիւղերի վերայ, որի մասին արդէն լուրեր էին պատուում:

Հայերի կասկածն աւելանում էր, երբ տեսնում էին նոր թուրք մարդիկ են երևում Բագլիգում: Վերջապէս՝ հայերի այտտեղ խմբուելու շորքորդ օրը եկաւ Ալլահիար բէգի որդի Մահմադ բէգը և Աղասոնց բրուտ Մարաիրոսին պատուիրեց խմբից ջոկել 40—50 հոգի և ուղարկել Քեշիշքեանդ Ալլահիար բէգի հովանաւորութեան ներքոյ ապրելու: Ամեն մի շարժում և մինչև անգամ հասարակ խօսակցութիւն Բագլիգում ապաստանած բաղայցիներին միտումնաւոր էր երևում. շարաթ առաւօտեան մի թուրք կին բացեց ներսէս քահանայի և սրա ընկերների սենեակի դուռը, գլուխը կոխեց ներս և ծիծաղելով ու հեգնաբար հարցրեց նրանց առողջութիւնը և ապա յայտնեց, որ բէգը նոր կարգաց լրագրի մէջ, թէ Կանձակի մօտ հայերը մի թուրքի գիւղ են աւերել: Տեսնում էք, միթէ դուք, հայերդ, հանգիստ մտնում էք, որ ձեզ խղճան և այտտեղից ճանապարհ գնեն. Չէ, ձեզ փրկութիւն չկայ առանց կրօնաւորութեան...:

Բագլիգի հայերին, իրանց թշուառ դրութեան մէջ լսել այսպիսի վհատեցողիչ լուրեր և տեսնել ծածկաբար խորհրդածութիւնները, կորսական անդունդի դուռը բացուած էր թուում: Ամէնքը՝ լսելով այդ հիւսոռած լուրերը, խիստ գայրանում էին:

Մանաւանդ խիստ վերաւորական թուեց բաղայցիներին այն, որ բէգերի ծառաները որպէս թէ բէգերի կողմից, ասում էին թէ անգաղար յարձակող խուժանին հանդուստացնելու համար թող հայերը յայտնեն, որ Բագլայի աւերելու դործում մեղաւոր իրանք բաղայցիներն են, որ իրանց վարմունքով գրգռեցին անմեղ թուրքերին և պատճառ դարձան իրանց տարաբաղդութեան և սեփական գիւղի աւերման և այժմ իրանց մեղքերը քաւելու համար հայերը թող ասեն թէ «մեղքը մերն է, յանցաւորը մենք ենք, այժմ ներեցէք մեր մեղքերը, մեզ բաշխեցէք առաջ Աստուծուն և ապա ձեզ (խուժանին) ու բէգերին»:

Այս և նման դէպքերը կաշկանդուած հայերի դրութիւնը աւելի ևս դառնացնում էին և տեսնելով, որ բէգերին զիմողները մի դրական պատասխան չեն ստանում, ներսէս Քահա-

Նախ հէնց այդ օրը անմիջապէս դիմեց Համիդ բէգին՝ յայտնելով հայ ժողովրդի անոահման շնորհակալութիւնը և ներողութիւն խնդրելով տուած նեղութիւններէ համար, հայցեց որ բէգը բարեհաճի ուղարկել նրանց Ղուլալի:

Համիդ բէգը առաջարկեց քահանային, որ իւր հետ բերի բէգի մօտ և ուրիշ չորս հայ՝ խորհրդակցութեան համար: Երբ քահանան և հայերը ներկայացան Համիդ բէգին. սրա մօտ էին Մեհրալի և Սէօուն բէգերը: Համիդ բէգը ցոյց տալով իւր տան մօտ հաւաքուած թուրք բազմութիւնը, յայտնեց հայերին, որ ինքը հաւաքել է այս թուրքերին, որպէս զի հայերին բաժանի իրանց մէջ, ուր հայերը ապահով կընտելուեն մինչև դարուն, մինչև Բագայի վերակազմութիւնը:

Այդ անուպատեալի կարգադրութիւնը որոտափեցրեց հայերին և քահանան աղերսեց, որ իրանց, փոխանակ բաժանելու թուրքերի վերայ, ուղարկեն Ղուլալի: Համէդ բէգն այլապէս եց և դառնութեամբ պատասխանեց.

— Վաղը Ղուլալին էլ դուցէ հասնի Բագայի վիճակին, և դուք կամենում էք դնալ Ղուլալի: Այստեղ մնալով դուք աւելի ապահով կ'ընենք:

— Ոչ աղերսում եմ, բէգ, լաւ է մեզ Ղուլալիում կոտորուել՝ քան այստեղ մնալ, պատասխանեց քահանան:

— Ձեզնից ոմանք արդէն ցանկութիւն են յայտնել մնալ այստեղ. իսկ չցանկացողը միայն դու ես, բարկացած պատուխանեց Համիդ բէգը:

— Ներեցէք, բէգ, մենք էլ համաձայն ենք Տէր Ներսէսի հետ. խնդրում ենք արձակել մեզ և հալալ անել մեզ ձեր հացը, աւելացրին միւս չորս հայերը: Փոքր մտածմունքից և լուսթիւնից յետոյ՝ Համիդ բէգը պատուիրեց, որ վաղը պատրաստուեն դուրս գալու. Քահանան խնդրեց, որ առանց Համիդ բէգի հովանաւորութեան՝ հայերը չեն կարող ճանապարհ դուրս գալ: Բէգը պատասխանեց, որ ինքը ժամանակ չունի, այլ կուղեկցի Մեհրալի բէգը:

Հետեւեալ օրը, կիւրակէ, 1905 թուի նոյեմբերի 27-ին, ըստ պատուէրի, դուրս եկան գոմերից լոյս աշխարհ այն հայերը, որոնք պատրաստութիւն յայտնեցին գնալ Ղուլալի: Դրանք բազմութիւ էին: Մնացին Բագլիզում Քեշիշքեանդ գնալու մօտ 60 հոգի:

Ղուլալի գնացող հայերը դուրս եկան և խմբուեցին մի տեղ և երբ տեսան շարքով կանգնած Մեհրալի բէգի մօտ 20 զինուած և ձիաւորուած թուրքերին, կանայք և երեխայք սկսեցին ահից լալ: Դրանց շարքում բագայի ճանաչեցին շա-

տերին, որոնք մասնակցել էին Բագայի աւերմանը: Չանազան տներէն ծանօթ թուրքերը բերում էին հայերի համար հաց, պանիր կամ այլ ուտելեղէն: Զիաւոր ուղեկիցներն զլուխ անցաւ Մեհրալի բէգը, նոյնպէս զինուած:

Կարաւանը շարժուեց դանդաղ քայլերով դէպի Ղալալի: Հայերը գնում էին ցան ու ցիր, ճանապարհի տարածութեան վերայ ուրիշ առիթ, և նրանց յեակեց բաւականին հեռու, իւր ձեռքերն իրար: Մեհրալի բէգը: Եղանակը արեւ և ցուրտ, ճանապարհները չոր: Էէնց նոր հասել էին Սղըսուլաղ և Զիւլքալան թրքաբնակ միմեանց կից գիւղերին, հայերը յանկարծ նկատեցին Բագլիքի կողմից արագընթաց եկող 4 զինուած ձիաւորներ, որոնք ուշ չգարծնելով Մեհրալի բէգի և նրա թիկնապահներին վերայ՝ շաապեցին առջ գէպի հայկական կարաւանը: Հայերը զարմացմամբ նայում էին այդ եկողներին կողմը և նախադիմում էին մի շարիք: Եկողները նախ իջել էին Բագլիգում, հարցրել էին հայերի մասին և նորից ձի հեծնելով գնացել էին նրանց յեակեց:

Դեռ ևս հեռուից չորսն էլ երգելով արշաւում էին դէպի հայերը: Անցնելով հայերի առաջ, իջան ձիերից և կանգնեցրին կարաւանի շարժումը: Հայերը սեղմուեցին իրար. խմբապետը փամփուշաբ դրեց հրացանի մէջ, բռնեց նրան պարաստի, ապա խրոխտաբար դուրս կանչեց ամբողջ միջից ներսէն քահանային և յայտնեց նրան իւր խիստ դատաւճիռը: «Աստ՛ բոլոր այս հայերին, շարունակեց կատաղաբար խմբապետը, որ ինչքան փող ունեն և արծաթեղէն ու ոսկեղէն զարդեր, արծաթէ գօտիկներ և այլն բոլորը, բոլորը պէտք է ձգեն այս դիտած ձեռքի վերայ: Թող մէկ մէկ մօտենան ձգեն և հեռու կանգնեն: Յետոյ ես պէտք է մի առ մի խուզարկեմ և եթէ մէկի մօտ գտնեմ մի իրեղէն, մի դրամ, երդում եմ հաղրաթ Սրտի գերեզմանով, որ բոլորիդ էլ կապանեմ, կկոտորեմ: Դէհ, գնա՛, յայտնիր» ասաց ու ազակապեալը:

Քահանան խնդրեց, աղերսեց թշուառ հայ ժողովրդին որ խնայեն իրանց կեանքը, ձգեն ամէն բան և ոչինչ չթաղցնեն: Հայ կնոջ գլխից մի շալ փակեցին դաշտի վերայ, կողապախներից երկուսը կանգնեցին շալի աջ ու ձախ և ապա հայ կանայք, աղջիկուք, աղամարդիկ մէկ մէկ մօտենում էին և զարգ ու զարդարանքները պոկում դցում էին շալի վերայ, այլ և դրամ, արծաթէ գօտիկներ և այլն:

Երբ հերթը հասաւ Ղահրաման Գաթոյեանցին, որ մի հարուստ վաճառական էր և որի հիւրասիրութիւնը քանիցս անգամ վայելած էր դազան խմբապետը, մօտեցաւ երկու հինգ

ռուբլիանոց Թղթադրամը ձեռքին ու խնդրեց, որ մէկը իրան բաշխի, աւագահապետը սաստիկ բարկացաւ, հայհոյեց և աւագ, սակիներ բեր և ոչ Թուղթ փող և երբ սակիներ չերեացին՝ ենթարկեցին Ղահրամանին խուզարկութեան և ոչինչ չգտնելով՝ նորից հայհոյեց։ Վայնասունը, լացն ու կոծը ընկել էր հայ կանտոնի մէջ։ Արդարացաւ Համիդ բէգի նախագուշակութիւնը։

Այդ տեսարանին լուռ և անտարբեր վիպ, հեռու կանգնած Մեհրաբի բէգը իւր օգնութեան և միջնորդութեան դիմող հայերին պատասխանում էր, որ ինքն էլ վախենում է արիւնաբորու կողոպտիչներէր և խորհուրդ էր տալիս ամէն բան զոհել, որ գոնէ արիւնհեղութիւն չպատահի։ Ոմանք հայերէն՝ այդ կողոպուտի ժամանակ, կարողանում էին ծածկաբար պահ տալ Մեհրաբի բէգին իրանց զարգերը։ Հեղինակին պատահեց Ղահախի գիւղերից մէկում, դորանից չորս տարի յետոյ, այս կողոպուտին ենթարկուած մի բաղացի, որ պատմում էր Թէ իւր կնոջ արծաթէ գօտին պահ է տուել Մեհրաբի բէգին և անսահման հաւատալով այդ բէգի հաւատարմութեանը, վրստահ էր, որ 10 տարուց յետոյ անդամ յետ կըստանայ բէգից իւր կնոջ գօտին։

Բոլոր կողոպտած իրեղէնները առած, աւագահապետը նորից վերադարձաւ Բագլիգ, որ հեռու էր միայն 3 վերստ և այն տեղից իւր հոյւասար գիւղը։

Ջիրգախանի մօտ այս կողոպուտի կատարուելը ամենեւին հոճելի չէր Ջիրգախանի թուրքերին և նրանցից ծերունի Մահմադ Սադիկն յանգիմանութիւն արաւ Մեհրաբի բէգին, որ սա չկարողացաւ կողոպուտի դէմն առնել, որով միւս հայերը կիթնամանտն Ջիրգախանցոց հետ։

Այս տեղից Մեհրաբի բէգը իւր թիկնապետներով վերադարձաւ Բագլիգ, իսկ հայերին մինչև մօտակայ Չինարլի ուղեկցեցին Ջիրգախանցիք։ Հայերը այստեղ էլ չմնացին անփորձ, Ջիրգախանի և Չինարլուի միջավայրի անտառուտում անյայտ թուրքեր յափշտակեցին Յարութիւն Դանիէլեանցի գլխարկը և Ղահրաման Դաթոյեանցի հագուստը։ Վերջինս մնաց միայն մի շապկով և վարտիքով, և ամաչում էր մանեւ հայ գիւղը։ Բայց որովհետև Չինարլուի հայերը տհեց փախել էին 3 վերստ հեռու Ղուլալի գիւղը և առաջին գիւղում պատահեցին խոտ կրող սալապաններ, ուստի այս վերջինները Ղուլալուց բերին Դաթոյեանցի համար հագուստ։ Մի քանի օր առաջ տասնեակ հազարների տէրը՝ այսօր հագուստ չունէր մերկութիւնը ծածկելու։

Ուժատպառ, ընչազուրկ, սարսափահար հայ փախստականները Ձինարլի հայ գիւղում զգացին, որ թէպէտ մերկ և քաղցած, բայց ազատ կարող են շունչ առնել: Հինգ օր անխուայ երեսները լուացին Ձինարլուի սառնորակ աղբիւրն ջրով, ապա դառնալով մօտակայ պատմական «Խորանաշատ» աւերակ վանքի կողմը, խաշակնքեցին երեսները, աղօթեցին ու քիչ հանգստացան, որպէս զի շարունակեն ճանապարհը մինչև Ղուլալի:

Յրուեցին տանջուած բազացիները Շամշաղինու հայ գիւղերի վերայ և մի կերպով կարողացան պահել իրանց գոյութիւնը: Որոնք ունէին այս և այն գիւղում ազգականներ, բարեկամներ, ծանօթներ, նրանք գնացին վերջիններիս մօտ, իսկ մեծամասնութիւնը երկու շաբաթ մնալով Ղուլալի բաւական նեղութիւն տունն տեղացի հայերին, որ առանց այն էլ ոսկաւ ուտելիք ունէին: Ապա անկարող լինելով շարունակ կերակրել և ընտկարան տալու բոլոր հիւրերին էլ. գիւղի առաջաւորները—այն է Գուրգէն քահանայ Ղազարեանց, տանուտէր Ստեփան Կարապետեանց, Պետրոս աէր Պետրոսեանց, Սարգիս Յակոբեան և այլք խորհուրդ կազմեցին և մասնակցելու հրաւրեցին երկերկու ներկայացուցիչ Շամշաղինու բոլոր հայ գիւղերից, այն է Կարմիր աղբիւրից, Մովսէսից, Թովուզից, Հախումից և Նաւուրից, ուր որոշուեց բաժանել և պատուարել բազացիներին:

Սակայն պէտք է նկատի ունենալ, որ Շամշաղինը իւր գթառատութեամբ հանդերձ չէր կարող երկար ժամանակ օգնել բազացիներին, ըստ որում այդ միջոցին ինքը ճգնաժամի մէջ էր և լարուած ուժերով հերոսաբար դիմադրում էր Ղազախի վայրենի թուրք խուժանի անմիտ յարձակումներին:

Բազացիներից շատերը մեծ նեղութեան մէջ էին, հազիւ կարողանում էին ընտկութեան համար ճարել մի գոմ, մի մարդ, մի մութ սենեակ, մի սհազլին դերգաստանի համար հազիւ մի վերմակ: Ժամանակը ձմերայլին էր և ցուրտ, երկիրը լեռնոտ և ձիւնով ծածկուած, ուստի և բազացիներից մի մեծ խումբ պատրաստուեց անցնել Ղազախի գիւղերը, և այն տեղից, եթէ կարելի է, Թիֆլիզ: Հաւաքուեցին Նաւուր գիւղը, որ դրած է Շամշաղինու վերջին սահմանում: Այդ տեղից Քարւանտարայ գիւղը և Գիլիջանի խճուղին հասնելու համար հարկաւոր էր նախ և առաջ գնալ Վերին Աղզան գիւղը:

1905 թուի դեկտեմբերի 29, հինգշաբթի Ծննդեան պատկերասրահի վերջին օրը Բազացոց առաջին խումբը երկու ուղեցոյցի օգնութեամբ առաւօտ դուրս եկաւ Նաւուրից և իջաւ Հասան-Սու գետի ձորը: Մարաւները կուշտ խմեցին այդ

լեռնային վճիռ ջրից, խմացրին և երեխանց, որ մինչև Վերին Աղզան այլ ևս ջուր չուզէն, ըստ որում ճանապարհի առատաջուր լեռները իրանց աղբիւրներով արդէն իսկ ձիւնի տակ էին: Կարաւանը կազմում էին 50—60 հոգի երկսեռ:

Չորից և անտառից դուրս եկան ամայի լեռների բարձրութիւնները, որոնք գարնանը և շամառը գրախտի նման, իսկ այժմ՝ ձիւնով խորապէս ծածկուած են: Շամշադինու թուրքերը և հայերը Աաղախի հայերի հետ իրանց տպրանքներով և ըաղմաթիւ սլխարներով ամառանոց են դուրս գալի այգտեղ իբրև արօտատեղիներ: Տղամարդիկ շալակել էին երեխանց և ըսնել կանանց ձեռքիս ու սագերի նման գնում էին միմեանց յետևից խոր ձիւնի պատճառով:

Դուրս եկան Խաչ—Բուլախ անունով հայկական աւերակ գիւղատեղը՝ իւր առատ ջրերով և շրջակայ ընդարձակ արօտատեղերով: Հաւանեցին տեղը և մտադրուեցին խնդրել կառավարութիւնից նոր Բաղա հիմնել այդ տեղ: Բայց Խաչ—Բուլաղը նշանակուած էր ռուս զաղթականների համար: Դժուարութեամբ անցան ալեծածան բլուրները, վերջապէս հասան Առգաղի (Մեղուատար) բարձունքը, որ կախուած է Վերին Աղզանի գլխին:

Ահա խոր ձորի մէջ հոսում է օձապտոյտ Աղսուե գետը և նրա ափերով ուր մուտք գնում է Դիլիջանի գեղեցկատես խճուղին: Դեռի ափին դրած է Քարւանսարա գիւղը: Առգաղից սկսւում է զառ ի վայրը դէպի Վերին Աղզան: Ճանապարհ չկայ, տեղ ժայռեր են, տեղ անառ է, տեղ ձոր և բոլորը ձիւնով ծածկուած: Կարաւանը ոչ թէ գնում էր, այլ սողում և ով ընկնում էր, այլ ևս չէր կարողանում կանգնել սաքի վերայ մինչև մի յենարանի հասնելը:

Նոյն օրը երեկոյեան դէմ՝ վերջապէս հասան Վերին Աղզան, մի կերպ բաժանուեցին աների վերայ, տեղաւորուեցին դռներում, խորշերում և այլն: Յերեկով գնում էին Քարւանսարայ գիւղը մի որ և է տեղեկութիւն իմանալու, ըստ որում այդ գիւղն ունի փոստատուն, հեռագրատուն, դատարան, պաշտօնարաններ. ստացւում են լրագրեր, յարաբերութիւն ունեն թիֆլիզի հետ «Աղստաֆա» կայարանի միջոցով: Մի խօսքով Քարւանսարան համարւում էր մի կենդան:

Բազայիք 15 օրից աւելի մնացին Վերին Աղզանում: Շամշադինուց էլի նոր խմբեր էին գալի: Սրանք երբեմն մուրացկանութեան էին գնում հայ գիւղերը: Գործ էին որոնում և չէին գտնում: Քարւանսարայում թթու կաղամբի ջուր անգամ խնայում էին ըագացի աղքատ կանանց: Առհասարակ սոսկալի էր

այդտեղ բազացիներին դուրսիցը*։ Գարունը բացուելուն պէս մի լիցքը մշակութեան դործ գտան Քարւանսարայում, օրական 20, 25 և 30 կոպէկով։

Թիֆլիզի կենդրոնական նպաստամատոյց յանձնաժողովը շատ լաւ դիտէր այս տեղի բազացիներին դուրսիցը և ուղարկում էր Քարւանսարայի տեղական յանձնաժողովի անունով ցորեն և դրամ։ Հասաւ գարունը։ Կենդրոնական յանձնաժողովը կարգադրեց, որ բազացիները թողնեն Ղազախ և կամաց կամաց հաւաքուեն, դնան Բադա նորից տիրանալու և շէնացնելու։ Բայց բազացիք նպատակները ստանում էին, իսկ դնալ Բադա խիստ դժուարանում էին։ Ղազախի ըստը հայ գիւղերում յրուած էին բազացիք և մնացին մինչև 1907 թուի դարունը։

Թիֆլիզի նպաստամատոյց յանձնաժողովը 1907 թուի փետրուարին ոպառնալիք կարգաց Ղազախի բազացիներին, որ այդ փետրուարի 20-ից յետոյ դադարեցնելու է նպատակները. իսկ բազացիները հեռագրով խնդրում էին Թիֆլիզի թեմակալ արքեպիսկոպոս Սաթուհեանին շարունակել նպատակները**։

Նպաստամատոյց յանձնաժողով յարգելով բազացիներին խնդիրը, փոխեց իւր ոպառնալիքը և իւր շրջիկ ներկայացուցիչ Ս. Տէր Պօղոսեանցի ձեռքով, 1907 թուի մարտին ցուցակագրեց Քարւանսարայում եղած բազացիներին (210 հոգի) նորից բաժանեց մի հազար ուսուցիչ՝ այն խիստ պայմանով, որ մինչև սոյն մարտի 15-ը ամէնքն էլ գնան Բադա։ Այս ոպառնալիքն էլ չազդեց բազացոց, մանաւանդ նրանց, որոնք միջոց ունէին օրական 20—50 կոպէկ աշխատելու։

Բայց Քարւանսարայի տեղական յանձնաժողովը, որ դործադրում էր Թիֆլիզի նպաստամատոյց յանձնաժողովի կարգադրութիւնները, աւելի կտրուկ միջոց գտաւ բազացիներին հայրենիք ուղարկելու։ Նա նախ յորդորում էր և վերադարձի համաձայնութիւն առնում ցանկացողներից և ճանապարհածախքը փոխանակ վերադարձողներին ձեռքը տալու, ինքն էր վարձում ֆուրգոններ, գնացողներին նստեցնում և ճանապարհ դնում։ Այսպիսով տեղական յանձնաժողովը մինչև 1907 թուի մարտի վերջը կարողացել էր Բադա վերադարձնել 500—600 հոգի***։

* Արշալոյս № 22. փետր. 42, 1906 թ.

** Մշակ 1907 թ. № 58 փետր. 20.

*** Մշակ 1907 թ. № 70 ապրիլի 4.

Յիշենք այստեղ, որ մենք թողել ենք Բաղլիզում և Քեշիշքեանդում բաղաճիներէց մի մի խումբ, որոնց վիճակի մասին հարկաւոր է տեղեկանալ. ուստի կրկին վերադառնանք Բաղլիզ:

ԺԱ.

Ստյոգ լուրեր. Գագիկ ուսուցչի դարձը. Հայերի չուն դէպի վերին Այվլու գիւղը. Նոր յարձակումն Զարգալսլուի վերայ. Բէգերի զաւակն խորհրդակցութիւնը Կարաբէգովի մօտ եւ նրա որոշումները: Սարգիս Արաբաջեանի դեսպանութիւնը. Ժանդարմների պետի կարգադրութիւնը եւ հայերի նախապահորդութիւնը դէպի Զագեամ կայարանը եւ դէպի Քիֆլիզ եւ դարձ:

Նարեշար արկածներն օրեր էին այդ ժամանակ, սուտ ու զորդ լուրեր էին տարածուած ամէն կողմի վերայ, միջնորդաբար էր նրանցով: Առում էին, որ Ալլահեար բէգ Զիւլփադարովը և նրա ազգակիցները սպառնալից և նախադաշական նամակներ ստանալով Զարգալսլուի հայերէց, սպասում էին, թէ մի գուցէ վրէժխնդրութեան յարձակումներ լինեն նրանց վերայ հայերի կողմից: Բէգերն զգում էին և հաւատում, որ Բաղայի աւերումը կարող է անհեռեանք չմնալ: Մէկը լուր բերեց, որ ինքը Ֆընդղլուի ռուս մալահաններից լսել է, որ դրացի Բաշքեանդ գիւղի հայերը կաղմեւ են մի զօրախումբ 700—800 ղինուած հոգուց բաղկացած, գալու են Բաղլիզի և Քեշիշքեանդի վերայ և պէտք է այնպէս աւերեն, որ աւերակներն անգամ չերեան: Այնպիսի ժամանակ էր, որ այսպիսի լուրերին հաւատ ընծայողներ շատ կային:

Բէգերը և միւս թուրք հարուստները որոշել էին Բաղայի հայերին պահելով իրանց մօտ, պաշտպանութեան պատենշ կազմել իրանց համար: Այդպէս էին բացատրում հայերը այն բէգերի մարդասիրութիւնը, որոնք հաւաքուել էին Բաղլիզ՝ հայերին բաժանելու և պահելու իրանց մօտ: Այս նպատակով էին եկել Կոյլասարցի Սէօուն բէգ Զիւլփադարովը, Ալլահեար բէգի որդի Մամմադ բէգ Զիւլփադարովը և ուրիշները: Այդ նպատակով էլ իբրեւ թէ Համիդ բէգը չէր թողնում հայերին գնալ Ղուլալի և այլն:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, Ղուլալի դնացող հայերից յետոյ մնացել էին դեռ մօտ 50 հոգի, որ Մամմադ բէգի հրաւերով պէտք է դնային Քեշիշքեանդ և միանային այն հայերին, որոնք Գրեգոր քահանայի հետ արդէն այնտեղ էին: Հէնց այդ առաւօտ, կիւրակէ, նոյեմբերի 27 Բաղլիզ եկաւ 7 թիկնա-

պահներով շրջապատուած Վերին Այփուէցի, յայտնի Բէօուդ աղա Կարաբէգովը և ղիմելով իւր վաղեմի ծանօթ ծերունի Անտօն Շուշանեանցին՝ պատուիրեց, որ սա իւրայիններով պատարասուի իւր հետ Այփուէ գնալու և աղայի մօտ բնակուելու։ Ուրեմն, բացի Քեշիշքեանքը հայերի համար նորից մի բնակավայր ստեղծուեց։ Այգպէս էլ եղաւ։ Անտօնն ընտրեց 31 հոգի երկու տեւից և պատրաստուեցին երեկոյեան գնալ Վերին Այփուէ, իսկ միւս բաժինը Քեշիշքեանք։

Սակայն սրանով Բագլիգը չղրկուեց հայերից։ Բագլիգի բաժինը էլի մնաց։ Ինչպէս վերը տեսանք, բէգի կացարանում առանձին մեծարևում էին Ղահրաման Տէր Աբրահամեանցը, ուսուցիչ Գագլի Տէր Աստուածաբանացը և մի երկու ուրիշները և սրանք փակուած իրանց բնակավայրում, չէին խառնուում միւս հայերի շարժմանը և մտադիր էին գնալ Գանձակ։ Գագլի ուսուցչին մինչև անգամ ժամանակաւորապէս յանձնուած էր Ղահրայի բէգի երեխանց կրթութիւնը։ Բագլիգ գալուց 20 օր յետոյ Գագլի ուսուցիչը վերջապէս կարողացաւ մի նամակ հասցնել Գանձակ իւր հօրը, Մկրտիչ քահանային, որ մինչև այդ ժամանակ տոչորւում էր անյայտութեան մէջ կորած որդու ճակատագրի համար։ Նամակի հիման վերայ ժողովրդական դպրոցները վերատեսչի միջնորդութեամբ Գեներալ Նահանգապետ զինեքալ Ֆէյշեքը իսկոյն Բագլիգ ուղարկեց թիկնապահներով հանդերձ Գանձակի գաւառապետին, որ և յաջողութեամբ տարաւ Գանձակ Գագլին և իւր ընկերներին։

Գառնանք կրկին Բէօուդ աղայի խմբին։ Երեկոյ է, շաբաթուոյն սկսուեց գէպի Վերին Այփուէ, որ հեռի է 15 վերտաշափ։ Բէօուդ աղան հրամայեց իւր թիկնապահ թուրքերին, որ անգոր երեխանց վերցնեն իրանց գաւաղը։ Առաջից գնում էին Բէօուդ աղան և թիկնապահները մի մասը, իսկ յետևից միւս թիկնապահները, որպէս ղի մէջ տեղ գնացող հայերից ոչ ոք յետ չմնալ և չկորչի մթութեան մէջ։ Հայերը զրոյց էին անում շատ կամաց, որ օտար թուրքերը չլսեն և յարձակում չգործեն, իսկ թիկնապահները խօսում էին իրար հետ բարձր և ալի նիւթերի վերայ։

Հաննելով իւր բնակավայրը՝ Բէօուդ աղան հրամայեց ծառաներին մաքրել իւր տան գետնափոր ներքնատունը, սփռել ալաշուղի թաղիքը՝ վրան պարկելու և լուսաւորել ներքնատունը մի հատ ու նաւթի ճրագով։ Ընթրիքին տուեց մի փոքր հաց։ Քնելու համար հիւրերը չունէին վրայի ծածկոց, իսկ գլուխների տակ գրել էին մի մի քար։ Առաւօտը Բէօուդ աղայի հրամանով երկու հայ կին ստացան ալիւր և սաջի վե-

բայ հաց թխեցին հայերի համար: Երբեմն Բէօուզ աղան ինքը մանոււմ էր ներքնատուն, սիրտ ու յոյս էր տալիս հայերին, երբեմն էլ իւր մօտ էր ընդունում իւր վաղեմի ծանօթ Անտօն Շուշանեանցին: Ապա ցամաք հացին աւելացաւ և պանիր:

Այլիւս գիւղացիներէից մօտ հարիւր հօգի, ոտից մինչև գլուխ զինուած, Գեկտեմբերի 2-ին, ուրբաթ գնացին Չարդախլու գիւղի վերայ կռիւ: Նրանց պարագլուխներն էին Հաջի-Մուսա, Հաջի-Ալին, Ղարա Իսայ և մի քանի նշանաւոր կարգացողներ: Եղանակն ամպոտ էր, մօտիկ վայրերն անգամ չէին երևում: Նոյն օրը՝ Երեկոյեան դէմ կռիւ գնացողները վերադարձան խիստ կոտորած սրտով: Չարդախլուի վերայ յարձակումն եղել է շատ անյաջող թուրքերի համար, քոտ որում թուրքերի ասելով ամպով ծածկուած տարածութիւնը և հայերի զիրքերը լաւ չէին երևում, ուստի յարձակողները յանկարծ ընկել են զիրքերի շրջանը, շրջապատուել են հայերից և մեծ կորուստ են ունեցել, աւելի քան 20 հօգի ոպանուած: 14 դիակ միայն կարողանում են ձիանց պոչերին կապել և քարշ տալ մինչև Այլիւս: Հաջի Մուսան, զբօշակակիր մօլլան, Հաջի-Ալին, Ղարա-Իսան և ուրիշ նշանաւորներ կորել են, չեն վերադարձել, չգիտեն նրանց տեղը: Չարդախլուից սպանուել է միայն մի երիտասարդ-Շամիր Մարկոսեանցը:

Այս կռուի հետևեալ օրը, շաբաթ, Գեկտեմբերի 3-ին, յայտնի չէ թէ հրաւերով՝ թէ ինքնաբերաբար ժողովուեցին Բէօուզ աղայի մօտ Ալահեար բէգ և Համիդ բէգ Զիւլգադարովները, Շամբուրեցի Հիւսէին բէգը, Կոյսասարցի Կազիբ տանուտէրը, Բահրամ բէգ Կարաբէգովը և ուրիշ շատ բէգեր և առաջաւոր մարզիկ, թւով աւելի քան 15 հօգի և խորհրդի կանգնեցին ամբողջ օր և ամբողջ գիշեր Բէօուզ աղայի տան դահլիճում:

Խորհուրդը և վիճաբանութիւնը պատուում էր Չարդախլուի անյաջողութեան շուրջը: Ալահեար բէգը այն միտքն է յայտնում, թէ ժամանակ է վերջ դնել կռիւներին: Բէգերի այս խորհրդին զանազան մարզիկ զանազան մեկնութիւն էին տալիս: Ոմանք ասում էին, որ խորհուրդը կազմուել է նոր յարձակումներ կազմակերպելու, և թուրքերից բռնի փող հաւաքելով՝ զէնքեր բերելու, ոմանք ասում էին, որ այդ ժողովում վճռուել է վերջ տալ յարձակումներին: Բայց երևում է, որ հաւանականը յարձակումներին վերջ տալն է եղել:

Գաղանի խորհրդի հետևեալ օրը, կիւրակի առաւօտ, հայերին դուրս բերին բաց օդի մէջ, կանգնեցրին շարքով՝ որ Ալահեար

բէզը տեսնի: Այգալէս էր հաղորդել հայերին երիտասարդ Ջար-
բայի բէզը-Բէօուզ աղայի որդին: Հայերը կանգնեցին այն
պատշգամբի դէմ, ուր խմբուէլ էին գաղանի խորհրդի անդամ-
ները: Հայ երեսօտքը լալիս էին: Հայ կանայք՝ ճանաչելով
Ալլահնար բէզին՝ թուրք լեզուով դիմեցին նրան կէս յանդի-
մանական ձևով, թէ ինչի նա իրանց չպաշտպանեց և այս օրին
հասցրեց: Ալլահնար բէզը պատասխանեց՝ թէ «Սաբաբի
տունը Աստուած քանդի, ես այստեղ չէի, գնացել էի Գան-
ձակ նահանգապետի պատուէրով»:

Ալլահնար բէզը ըստ սովորութեան յոյս տուաւ հայերին
և Բէօուզ աղային պատուիրեց, որ հայերին լաւ պահեն և դո-
մից տանեն մի այլ բնակութիւն: Ապա ժողովը ցրուեց:

Գեղանմբերի Ծ-ն էր, երկուշաբթի օր: Բէօուզ աղան դո-
մից կանչել տուեց լերեւ՝ իւր բնակարանը՝ բաղացի Սարգիս
Արաքսեանցին, որ իսկոյն գնաց: Գահլիճում, Բէօուզ աղայի
առաջ շրջան էին կազմել Այլիլուեցի շատ թուրքեր: Պարա-
զլուխն էր Կադիր տանուաէրը: Բոլորը լուռ էին և նայում էին
Արաքսեանցի վերայ, իսկ ուս դեռ ևս ոչինչ չգիտէր:

«Սարգի՛ս, դիմեց նրան Բէօուզ աղան—ձեռքին բռնած մի
նամակ—երեք օր առաջ Չարդախլուի կռոււմ * անյայտ կորել
են Հաջի Մուսան և Կարա Իսան և մինչև օրս չեն երևում:
Նրանց որդիքը և ազգահայնները ահա հաւաքուել են այստեղ
և խնդրում են իմ միջնորդութիւնը: Ես կամենում եմ ու-
ղարկել քեզ Չարդախլու և անձամբ տանել այս նամակը և
տալ տանուաէրի հօրը, Ճերուշի Պօղոս Բաքաջանեանցին, իմ
կողմից էլ բարև: Սոյն նամակով ես խնդրում եմ Բաքաջա-
նեանցին և դու էլ բերանացի կոսես իմ կողմից, որ եթէ Հաջի
Մուսան և Կարա Իսան կենդանի են թող արձակեն, իսկ եթէ
մեռած են, թող տան նրանց դիակները: Դու, շարունակեց
Բէօուզ աղան, պէտք է գնաս և վերադառնաս այս թուրքերի
և Հաջի Մուսայի որդի Իսայի հետ: Քո կենանքիդ երաշխաւորը
ես եմ, ըստովին ապահով եղիր, որ այս մարդիկ և Իսան ան-
վտանգ քեզ կտանեն և կըերեն: Քեզինց աւելի յարմար մարդ
ես չեմ կարող գտնել: Այսօր կգնաս և վաղը կվերադառնաս»:

Մինչև այդ բոլորն լուռ Սարգիսը պատասխանեց աղային
թէ՛ եթէ դու ուղարկում ես, ես կգնամ: Թուրքերը ուրա-
խացան և կրկնեցին միահամուռ, որ կեանքի մասին լինի ապահով:

* Մանօթ, Վերջին յարձակումը Չարդախլուի վերայ կրկն է 4906
թուի Յունուարի 48, տես Մշակ № 32-4906 Թ. Մարտի 9, Դ. քաճ.
Մ. յօդուածը Չարդախլուից:

Սարգսին տարան անյայտացած Հաջի Մուսայի տունը, որ 3—4 վերստ հեռու էր Բէօուզ աղայի բնակարանից: Հաջի Մուսայի տանը Սարգիսը խնտ կասկածեց, թէ մի դույզ վրէժ-խնդրութեամբ սպանեն իրան իբրեւ հայի, բայց երբ հիւրասի-րեցին հացով ու մածնով, այն ժամանակ կասկածը փարատ-ուեց: Սարգիսը 7 ձիաւորով ընկաւ ճանապարհ գէպի Չար-դախլու: Ասլա հասան Մեջլուժլար թուրք օբայի գոմերը, որտեղից սկսուած է Չարդախլուի հողաբաժնի սահմանը, 14 վերստ տարածութեամբ մինչև Չարդախլու գիւղը:

Կանգ առան այդտեղ: Ժամանակը կէս օրից գէպի երե-կոյ էր. թուրքերը մնացին այդտեղ, իսկ Սարգսին ցոյց տուին Չարդախլու տանող ճանապարհը և պատուիրեցին նրան, որ վաղը մինչև կէս օր կոպասեն նրան այստեղ և վերադարձին, հեռուից, իբրեւ աղդանշան պէտք է ծածանի օգուտ իւր կարմիր թաշ-կենակը և սրանք կարճակեն մի հրացան, որ չը լինի թէ Սար-գիսը ընկնի այլ թուրքերի ձեռքը: Այս պայմանանշաններէց յե-տոյ Արաքսջիւղի ոտով ընկաւ ճանապարհ և երեկոյեան աղ-ջամուղջին հասաւ Չարդախլու:

Նամակը յանձնուեց ըստ պատկանելոյն: Նա գրուած էր ռուսերէն. կարգաց և բացատրեց տեղական քահանան հասա-րակութեան մէջ, որ հաւաքուել էր օրուայ չար ու բարիի վե-րայ խորհելու: Այդտեղ էր և բաղացի Գրիգոր քահանայ Տէր Արաքսամբանցը, որ գեսպանութեամբ եկել էր Ալլահեար բէզ-Չիւղադարովի կողմից:

Առաւօտը պատրաստեցին Բէօուզ աղայ Կարաբէգովի անուանը մի նամակ, որի բովանդակութիւնը մօտաւորապէս այս էր. «Ձեր ուղած մարդիկ մեզնում չկան, դույզ մնացած լինին կռուի դաշտում. նախքան ընդհարումները մեզնում կային 43 թուրք ծառաներ, որոնց մենք իւր ժամանակին ան-վնաս դարձրինք իրանց բնակավայրերը, իսկ եթէ Ձեր ուղած մարդիկ լինէին մեզ մօտ, մենք ուրախութեամբ կարճակէինք նրանց, ինչպէս դուք ապահով պահում էք այժմ մեր հայերին: Հաշտութեան մասին, որ առաջարկում էք, մենք ընդունում ենք շնորհակալութեամբ. եթէ դուք չյարձակուէք մեզ վերայ, մենք էլ չենք յարձակուիլ ձեր վերայ և կլինի հաշտութիւն: Բայց եթէ Դուք, Բէօուզ աղա, գաւազանի ուժով թուրքերին ոտիպէք կռիւ մղել մեր դէմ, հաշտութիւն չի կայանալ և մենք միշտ պատրաստ ենք կռուելու. ձեր ամեն մի նամակները թող վստահութեամբ դայ մեզ մօտ և ապահով լինի իւր կեանքի մասին, մենք ապահով կընդունենք և ապահով կդարձնենք: Ըն-դունեցէք մեր հաւատարմութիւնը:» Նամակը գրած էր ռուսերէն:

Նամակը յանձնեցին Արաքսեանցին և հեռաւոր տեղից եկած մի հասարակ զինուոր մասնաւորապէս խորհուրդ տուեց Սարգսին, որ աշխատեն հեռանալ Բէօուզ աղայի մօտից, որովհետեւ մի խումբ զինակիւններ իրան հետ մաաղիր են յանկարծակի հիմնադրատակ անել Բէօուզ աղայի տուն ու տեղը, ի վրէժ Բաղայի աւերմանը: Սակայն հայերի Այփլուից շուտ կամ ուշ հեռանալու հարցը կախուած չէր հայերից իրանցից:

Երկու ուղեցոյցների ընկերակցութեամբ յետ դարձրին Սարգսին, որ սահմանին մօտեցած, բարձրացաւ դաշտի մի բլուրի վերայ և ծածօնեց օդի մէջ կարմիր թաշկինակ փայտի ծայրին, որին հետեւեց հրացանի թնդիւնը: Իսան հրացանի կիսից բռնած, դաշտի մէջ, նշանակեալ տեղը վաղուց արդէն կատաղաբար յետ ու յառաջ էր պտտուում և անդադար սպասում Սարգսի մօտենալուն: Սարգիսը հասաւ. Իսան ընկաւ նրա վզին և արագ հարցրեց «Բաշընդա դէօննում, Հաջի-Մուսադան ըրի խաբար» (զլսովդ պտտուեմ, հաջի Մուսայից մի լուր): Սարգիսը բացատրեց բերանացի, ինչ որ լսել էր, իսկ նամակի մէջն էլ ինքը չգիտէ, կասի Բէօուզ աղան: Իսան կատաղաբար այլալուեց և նկատելով այդ 7 ուղեկիցներից մինը ոմն քերթալայ՝ Սարգսից վտանգը հեռացնելու նպատակով աւելացրեց թէ «մեր մարդիկը կենդանի են և այդ հային իբրև օտարի՝ չեն յայտնել, ինչալլահ, մեր մարդիկը կազատուեն»: Այսպէս յուռադրեց քերթալայը և ընկան ճանապարհ: Բէօուզ աղան շնորհակալ եղաւ, կարգաց նամակը և բացատրեց ըվանդակութիւնը:

Այդ օրը հայերին ներքնատնից բերին բէգի կացարանի մօտ մի առանձին սենեակ, ուր բէգի կանայք և հայ կանայք այցելում էին իրար: Հայերը երեւմն ստանում էին և միտ: Այփլուի թուրքերը ատելութեամբ էին նայում Բէօուզ աղայի հայ հիւրերի վերայ: Այփլուի ընտելիներից մէկը մի հայ կին իւր երեխանցով իբրև ծանօթի տարել էր իւր տունը պահելու, բայց իւր հաւատակիցների ոմանց սպառնալիքներից ստիպուած երկու օր յետոյ նորից բերեց հայերի մօտ, Բէօուզ աղայի տունը:

Իւր տան ընտելի հայերին Բէօուզ աղան ցոյց տուեց մի ծփկեր մանուկ, որին, ինչպէս ինքն էր պատմում, բերել էր Բաղայից, նրա աւերման երկրորդ օրը, ուր գնացել էր նա իւր երկու որդու հետ Բադան տեօնելու: Մեկը Ծերատեօնացի տանը, երկու սպանուած կանանց ղիալները արանքում այդ մանուկը լալիս է եղել: Բէգի տանը այդ մանուկը կերակրւում էր կաթի պտուկով: Ծնողները յայտնի չէին, որ բէգը վերադարձնէր մանկանը, բայց կարծիքով նրա հայրը Ղահրաման Գո-

հաննիսեանցն էր, որ այդ միջոցին Շամշադինումն էր և այն-
տեղից դնացել էր Քարվանսարայ գիւղը: Բէօուզ աղայի մօ-
տից հայերի գնալուց յետոյ այդ մանուկը արգէն մեռել էր:

Հայերը մնացին Այվիւռում էլի մի քանի օր և այդ ժա-
մանակ Բէօուզ աղայի մօտ ձի առնելու եկել էր մի զինուո-
րական ռուս, պօլիդիական ձիաւորների ուղեկցութեամբ: Նա
տեսնելով հայերի նեղ դրութիւնը և առհասարակ դրանց ներ-
կայ վիճակը՝ հարց տաւ ջարկեց Սարգիս Արաքաջեանին, թէ
քնն են մտադիր անելու այդ հայերը: Սարգիսը պատասխա-
նեց, որ այժմ իրանք նման են վանդակի մէջի թռչունին, որ
հնար չունենալով դուրս թռչելու, գլուխը շարունակ զար-
կում է վանդակի պատերին: Մենք էլ հնար ունենայինք՝ կը
գնայինք այստեղից, ըստ որում ըսցի այն որ անձամբ նեղու-
թիւն ենք տալի բէգին, վախենում ենք, որ մեր պատճառով
մեղատող թուրքերը վնաս տան մեզ պատուարողին:

Յայանուեց, որ զինուորական հիւրը Քանձակի ժանդարմ-
ների պետն է և պատուիրեց, որ պատրաստուեն վաղը իւր
հետ, Բէօուզ աղայի ուղեկցութեամբ դնան Զագեամ կա-
յարանը: Բայց, որպէս զի սպանուած թուրքերի աղգակիցները
հայերին տեսնելով չթշնամանան Բէօուզ աղային, յետոյ այս
կարգադրութիւնը լիտուեց: Ժանդարմների պետը խոստա-
ցաւ օգնել և ինքը դնաց Քանձակ:

Հետեւեալ օրը դերմանական Անենֆելդ գաղութից եկան
35 կազակ մի ուրեաղնիկով, ժողովեցին հայերին դէպի երկա-
թուղին: Հաւ երեխայքը ցրտից ու քարերից պաշտպանուելու
համար փաթաթում էին իրանց ոտերը հին՝ դէն ձգած շորի
կտորներով, թաղիքով ևլն: Բէօուզ աղայի ըացակայութեամբ
հայերը անհուն շնորհակալութիւն մատուցին աղայի կնոջը,
խնդրեցին հալալ անել կերած հացը ու ընկան ճանապարհ:
Ամենից առաջ դնում էր մի կազակ. նրա յետեից երեքը իրար
կողքի, մնացեալները շրջան կազմելով ներս առան հայերին:
Կանայք և երեխայք այդ ըսպէին սկսեցին հեկեկալ և լալ, վա-
խենում էին ճանապարհի վտանգից: Շարժուեցին դէպի Զա-
գեամ կայարանը 4 վերստ հեռու: Հասնելով մի թուրքի օբա
3—4 տնից, ուրեաղնի'ը հրամայեց կազակներին հրացանները
պատրաստեն, ըսցց ոչինչ վտանգ չեղաւ: Ուրեաղնիկը կազակ
ուղարկեց թուրք պրիստաւին և ճանապարհի վերայ ոտրածնիկ-
ներ կանգնեցրին: ճանապարհին կազակները երեխանցը հաց էին
բաժանում իրանց պաշարից:

Կայարանի պահապան զինուորիկների սպան կայարանի դահ-

լինում տեղաւորեց հայերին և 6 հրացանաւոր զինուոր նշանակեց նրանց վերայ: Բարի սպան շայով, հացով և մսեղէն կերակուրով կերակրեց և թուրք խանութներում նուէր ժողովեց ու յանձնեց հայերին 28 ռուբլի, որից 2 ռ. ծախսուած էր շայի շաքարի վերայ: Թուրք խանութպանները հաց կամ շաքար էին նուիրում, իսկ ռուս բանւորները ստանձաններ էին բաժանում երեխանցը: Հետեւեալ օրը պատահեց այն քերքալայը, որ ուղեկցել էր Արարաջեանին դէպի Չարդախլու. նա մտքեց մի ոչխար և կերակրեց հայերին: Հայերը Բէշուզ աղայի տանը մնացին ուղիդ 21 օր:

Այդ ժամանակ երկաթուղու յայտնի գործադուլն էր և միայն մի գնացք էր շարժոււմ կայարանապահ զինուորներին հաց մատակարարելու: Եւ անա հէնց այդ գնացքով 6 զինուորի հսկողութեամբ հայերին հասցրին Աղսաաֆա և այս տեղից մի այլ սպայի հսկողութեամբ նոյն դնացքով հասցրին Թիֆլիզ երեկոյեան 9 ժամին:

Թիֆլիզի կայարանը գործադուլի պատճառով լիքն էր զինուորներով: Ռուս սպան հայերին խուզարկեց զէնքի կողմից. Հայերն էլ սպաների դուրսը շարժելու համար յայտնում էին քաղացի լինելը: Ուզում էին հայերին դուրս քշել կայարանից, քայց աղերսանքով մնացին դիշերը և նրանց պահում էին հայ զինուորները:

Առաւօտը պատահեց մի քաղացի, եկաւ և Մեորոք քահանան, որ եկւոր հայերին շայով տաքացնելուց յետոյ առաջնորդեցին դէպի Սօլօլակ՝ Ղորղանեանի տունը, ուր ճաշարանն էր և ուր արդէն կային զանազան վայրերից հաւաքուած փախստական հայեր աւելի քան 300 հոգի:

1906 թուի յունուարի 3-ին բացուեց երկաթուղին և յունուարի 15-ին այս քաղացիք ցրուեցին, ոմանք Հաւաքար կըսգէնցոյ մօտ, ոմանք Նամշադին և ոմանք Գանձակ և այս տեղերից կրկին Բագա:

ԺԲ.

Հափիմեանի և Բաղսումեանի սպանութիւնը. Ալլանեար բեգը և Գրիգոր Բահանան. Վերջինիս համակը. Ալլանեար բեգի նամակը. Բաղայի վնասների հաշուեցուցակը: Տխուր հանդէս:

Վերը յիշատակուեց, որ Բագայի փախստական հայերի մի մասը համար ստեղծուեց էլի մի բնակավայր Քէշիշքեանդ գիւղում Ալլահեար բէգ Չիւլքադարովի հովանաւորութեան տակ:

Այդանդ հաւարուեցին մինչև 60 հոգի երկսեռ հայեր: Նրանց պարագլուխն էր Գրիգոր քահանայ Տէր Աբրահամեանցը, որի գերդաստանը տարագրութեան էր գնացել Շամշադինու և Ղազախի հայ զիւղերը: Քէշիշքեանզի հայերի մեծամասնութիւնը այն երկսեռ հայերն էին, որոնք գերի էին բռնուած մերձաւոր թուրք զիւղերում (Իրմաշլու, Խըննալու և այլն) և որոնց Գրիգոր քահանայի միջնորդութեամբ ազատել և ժողովել էր Ալլահեար բէգ Զիւլպադարովը:

Չնայելով այդպիսի հզօր պաշտպանին, որպիսին Ալլահեար բէգն էր, վերջինիս հովանաւորութեան ներքոյ եղած հայերը այնքան էլ ապահով չէին: Նրանցից Պետրոս Հաբիմեանց և Յոհաննէս Բաւտումեանց Ալլաւանց Պետրոսի և Պլաճիկանց Իվանի հետ քաղցած լինելով գնեւ էին ջրագացից մի քանի ըուռ ալիւր և նրանից հաց թխելու համար ծածուկ մտել էին ծանոթ թուրքի տուն: Փիշեր ժամանակ քաղիիցեցի երկու թուրք բռնութեամբ և նենդութեամբ ձեռքակալում են հայերին և տանելով Չադեամ գետի ափը, սպանում են Հաբիմեանին և Բաւտումեանցին, իսկ միւս երկուսը մի հրաշքով ազատուում են: Այս վրիժառութիւնը տեղի է ունեցել այն պատճառով, որ այդ սպանողների մի ազգակից սպանուել է Բադալի աւարի ժամանակ յայտնի չէ հայի գնաակից թէ թուրքի:

Այս բանը շատ զայրացրեց Չարգախլուի հայերին և աւելի ևս գրգռեց նրանց Ալլահեար բէգի դէմ, որ յանձն էր առել պատասպարել քաղացի թշուառ հայերին, քայց չէր ապահովել նրանց կեանքը: Թուրքերի յարձակումները ու սպանութիւնները հայերը համարում էին հետեւանք ազգեցիկ մարդկանց թելադրութեան. լրագրերի * թղթակիցները դուրեւով այդ առաջաւորներից մի քանիսին և պախարակելով միւսներին՝ աւելի հաստատում էին հայերի կասկածը:

Չարգախլուի պաշտպան, լաւ կազմակերպուած ռազմիկ խումբը չէր ուզում ներել Ալլահեար բէգին, որ հրաւիրուելով Բադա (գլ. Գ.), միամտացրել էր քաղացիներին, խոտտացել էր իւր հովանաւորութեան տակ առնելով՝ անվտանգ պահել, քայց չէր կարողացել կատարել իւր խոտտամբ. նրա այս վարմանց համար և, «առամն ընդ առաման» ոկդրունքով առաջնորդուելով՝ հայկական խումբը յաջող ըողէ էր որոնում պատժելու այդ և միւս բէգերին. և չէր թաղցնում իւր զիտաւորութիւնը. ուստի Ալլահեար բէգը ամեն կերպ աշխատում էր հաշտութիւն կայացնել

* Արշարյոյս, 4906 թ. № 2. Յունուարի 4-ը:

** Նոր—Գար 1906 թ. № 4. Յունուարի 6-ը:

չարդախութեցոց հետ և այդ նպատակի համար բէգը հաճութեամբ գերիններ էր փրկում, ժողովում էր նրանց իւր շուրջը, թաղել էր տալիս Բաղայում ցրուած հայ սպանուածներին և Գրիգոր քահանային, իբրև կարևոր մարդու, պահում էր իւր մօտ և դեսպանութեամբ ուղարկում էր չարդախութեցոց մօտ:

Չարդախութեցիք չէին ցանկանում, որ փրկուած հայերը մնան Քեշիշքեանդում կամ միւս բէգերի մօտ և վայելեն նրանց մարդասիրութիւնն ու հովանաւորութիւնը: Թող գնան հայ գիւղերը, թող չարքաշ կեանք վարեն, միայն թէ չմնան քարերար բէգերի մօտ: Եւ այն հայերը, որոնք շարունակում էին մնալ բէգերի մօտ, որոնց թւում և Տէր Գրիգորն ու նրա եղբայր Ղահրամանը և շատերը, կասկածելի էին համարւում չարդախութեցոց աչքում:

Երբ Գրիգոր քահանան դեսպանութեամբ եկաւ չարդախութեցոց մօտ, նրանից պահանջեցին, որ վերադառնայ Ալլահեար բէգի մօտ և դուրս բերի Քեշիշքեանդից հայերին: Արդարև Ալլահեար բէգը չընդդիմացաւ, արձակեց 56 հայերից 27-ին դէպի Ղուլլալի, 23-ին դէպի Չարդախութեան, իսկ մինն միայն պատանդ պահեց իւր մօտ, այդ Գրիգոր քահանան էր: Վերջինս, իբրև բէգի դեսպան, պատմեց Չարդախութեան հասարակաց խորհրդի առաջ գործերի դրութիւնը և խնդրեց ներկայացուցիչներ ուղարկել Ալլահեար բէգի մօտ, ժողովարձ հաշտութիւն կայացնելու: Ընտրուեցին և գնացին Քեշիշքեանդ պ. Մանասեանցը և տանուտէր Պետրոս Բաբաջանեանցը. ուղեկցեց և Տէր Գրիգորը:

Այգառն թէև առերես հաշտութիւն կայացաւ, բայց ոչ չարդախութեցիք հանեցին իրանց սրտից սխր, և ոչ Ալլահեար բէգը փորձառեց սրտի ահից: Գրիգոր քահանան չափից դուրս աշխատում էր ժողովարձ հաշտութեան օգտին, որպէս զի իւր անձն ազատի և գնայ իւր գերդաստանի մօտ: Բայց Ալլահեար բէգը յամառութեամբ պահում էր նրան: Ուղարկեց քահանային Բաղայի տւերակները, որ ցրիւ գիւղերը ժողովի և քրիստոնէական ծիսով թաղի: Այդ էլ կատարեց քահանան, բայց էլի չկարողացաւ ազատութիւն գտնել: Քանիցս քահանան աղերսանքով, մինչև անգամ արտասուքն աչքերին զիմեց բէգի գթութեանը, խնդրեց ազատութիւն, բայց բէգը մնաց անդրդուելի: «Մինչև անգամ լաց ու սուգ էի անում, որ ազատի (բէգը), չեղաւ», գրում է հեղինակին քահանան իւր նամակի մէջ 1907 թուի յունիսի 18-ին:

Անտանէլի էր քահանայի զրութիւնը: Մի կողմից դերդաստանի անյայտութիւնը տարագրութեան մէջ, միւս կողմից իւր կաշկանդուած կացութիւնը Բէգի մօտ, նրբորդ կողմից այն

յամառ կասկածը, որ ունէին նրա վերայ Զարգախուի և այլ տեղի հայերը: Իսկ Ալլահեար բէգը մեծացոյս էր, որ քահանայի միջնորդութեամբ ինքն իրան կարող է արգարացնել Քանձակի ու Թիֆլիզի հասարակութիւններին առաջ, որոնց արդէն լրագրութիւնից յայտնի էր նրա կատարած քաղաքականութիւնը:

Այս ուղղութեամբ Ալլահեար բէգը վերջին փորձը արաւ: Նա գերդաստանով հանդերձ առժամանակ տեղավիճակուելով Թիֆլիզ՝ տարաւ իւր հետ և Գրիգոր քահանային, որ ստտեսակցի տեղական հայ և ռուս խմբագրութիւններին հետ և անձամբ վկայի բէգի ազնւութիւնը, մարգասիրութիւնը և գթասրտութիւնը: Սակայն քահանան չփոտահացաւ այդ անելը: Միայն «Նոր-Գարի» մէջ 1906 թուականի յունուարի 6-ին № 1 նա հրատարակեց Բաղայի աւերման մասին նամակը, որի մէջ գովասանք չէր խնայել Զիւլգադարով բէգերի և առանձնապէս Ալլահեար բէգի մասին:

Նա ի միջի այլոց գրում է.

«... Բէգը (Ալլահեար) գնում է Զադեամ կայարան, հաւաքում է բոլոր շրջակայ բնակչութեան միջի իշխաններին և բէգերին, խնդրում է չկռուել հայերի հետ և մանաւանդ Բաղա գիւղի վերայ չյարձակուել. բոլորն էլ երգում են, խոստանալով որ Բաղա գիւղի վերայ չեն գնալ: Միայն խնդրում են, որ բէգը գնայ Քանձակ հայերին և մուսուլմաններին հաշտեցնելու. Զիւլգադարովը հաւատալով իւր կրօնակիցների երգմանը, գնում է Քանձակ: Միւս օրը, ամսի (նոյեմբեր 5 թ.) 23 էլի շրջապատեցին (Բաղա) և մի քանի դրօշակ ձեռքներին՝ սկսեցին հրացանաձգութիւն. Այդ գիշերը (նոյեմբ. 23) հաղիւ կարողացայ 500 հոգի ազատել և փախցնել դէպի Համիզ բէգ, Մեհրալի բէգ և Ադիլ բէգ Զիւլգադարովների առէն: Այստեղ մեզ սիրով ընդունեցին. տեսնելով թշուառներին դրութիւնը, նրանք էլ էին արատաւք թափում մեզ հետ: Յիշեալ Զիւլգադարովները մորթեցին երկու պարարտ կով և կերակրեցին բազմաթիւ ժողովրդին:

«... Միւս կողմից դուրս եկաւ Ալլահեար բէգ Զիւլգադարովը մի քանի վիրաւոր կանանց հետ՝ զրկած մի 15 օրական մանուկ, որի մայրը չկար: Բարետիրտ բէգերը որոնց դրութիւնը տեսնելով՝ լաց էին լինում կանանց հետ: Մի քանի վիրաւոր կանանց և մանկանը տարաւ Ալլահեար բէգը, իսկ 200 հոգուն տարաւ Համիզ բէգը: Մի քանի օր նրանց լաւ կերակրելուց յետոյ՝ ուղարկեցին Շամշադինի վիճակի Ղուլալի գիւղը... Ալլահեար բէգ Զիւլգադարովը իւր տարած մանկանը յանձնեց իւր կնոջը և պատուիրեց լաւ պահել, մինչև մօրը

դանի: Բարեխիղճ խանութը սկսեց կոլի կաթով պահել մինչև 16 օր: Պէտք էր տեսնել, թէ բէգի ազդիկներն ինչպէս էին մանկանը գրկած համբուրում, մանկանն անուանեցին Կարապետ: Ախրաւոր կանանց վէրքերն ինքը խանութն էր լուանում և իւր ազդիկները դեղ էին դնում և փաթաթում: Երեք շաբաթ պահելուց յետոյ նոր շուրեր հագցրին և ուղարկեցին Չարգալու գիւղը*:

Այն, ինչ որ Գրիգոր քահանան յիշատակում է իւր նամակի այս կտորների մէջ, արդէն վերքը բացատրուած է պատմութեան ընթացքում: Տեղեկութիւնները հաւաքուած են ըստ լսողին ուրիշ ազգիւրներից և ընթերցողին կմնայ համեմատել այս ազգիւրները Գրիգոր քահանայի ասածների հետ:

Այս նիւթի վերաբերութեամբ մենք ունենք և այլ բացատրութիւններ: Գրանք իւր, Ալեհանար բէգի խօսքերն են, որ ապագրուած են նրա նշանաւոր նամակի մէջ Тифлисский Листок-էն ռուսերէն թերթում հրատարակուած և որի թարգմանութիւնն ահա այս է:

«Պարոն խմբագիր».

Новое Обозрѣніе թերթից արտատպուած էր Тифл. Листок-էն 1906 թուի № 18-ում, թէ ամսի 21-ին հայերից մի պատգամաւորութիւն է ներկայացել Փոխարքայի գննութեան մասի օգնական գեներալ — լէյտենանտ Մալամային և նրան ներկայացրել է Ղազարի գումառի Քարվանսարայ գիւղից, յունուարի 20-ին ստացած մի հեռագիր: Հեռագրի մէջ ասուած է, որ խընադուկից մի քանի թուրք գերի են հայերի մօտ, խոյ կալուածատէր Ալեհանար բէգ Զիւլգազարովի մօտ գերի են քահանայ տէր Աբրահամեանցը և ազրոնոմ** Դանիէլեանցը, գիւղացի մաշտօկ Հասան Զիւլգազարովի մօտ գերի են Աւետիս Ասնեանցը իւր գերդաստանով 5 հոգուց և Գրիգոր Աբրահամեանցը նոյնպէս իւր գերդաստանով: Պատգամատուրները խնդրել են միջոցներ գործ դնել ազատել գերիներին, այլ և ժողովանակել գերիներին:

Խնդրում եմ այս իմ նամակը տպագրէք մօտաւոր համարում գործը լուսարանելու նպատակով:

«Բազա զիւղն աւերելուց յետոյ Զիւլգազարով եղբայրներն տանը հաւաքուեցին աւելի քան 200 բաղայի փախստականներ, որոնց մէջն էին քահանայ, Տէր Աբրահամեանցը, Տէր Յարութիւնեանցը, ուսուցիչ Աստուածատուրեանցը, Ղահրաման տէր Աբրահամեանցը, Սարգիս Գրիգորեանցը և Ղահրա-

* Նոր-Գար 1906 թ. յունուարի 6, № 4.

** «Ղահրաման» եւ ոչ Ազրոնոմ (գիւղատնտես), Յանօթ. հեղինակի. Տես նաեւ Մշակ № 13 յունուարի 22—1906 թ. հեռագիր:

ման Դանիէլեանց: Մի քանի օրից յետոյ, երբ մենք ուղարկուեմ էինք հայ փախստականներին Ղուլալի հայ դիւղը, բահանայ աէր Յարութիւնեանցը գնաց փախստականների հետ, իսկ յիշեալներէց միւսները չկամեցան գնալ այնտեղ: Աւուրցիչ Ատուածատուքեանցը, Ահրաման Տէր Աբրահամեանցը և Սարգիս Դրեգօբեանցը ցանկացան գնալ Դանձակ, որովհետեւ առաջինի ծնողներն այնակ էն, իսկ միւս երկուքը ունեն այնտեղ առատական դորձեր: Որովհետեւ ժամանակն անհանգիստ էր և նրանց ուղարկելը վտանգաւոր, ուստի առաջուց նամակ ուղարկեցինք Դանձակ նրանց ծնողներին, որ անհանգիստ չլինեն: Դրանից յետոյ երկաթուղու գործադուլն եղաւ, որից սակաւաւ նրանք բաւական ժամանակ մնացին մեզ մօտ և ապա յաջող ժամանակ նրանք ուղարկուեցին Դանձակ յուսալի պահպանութեան տակ: Իսկ քահանայ աէր Աբրահամեանցը իւր գերդաստանն ուղարկելով Ղուլալի, ինքը մնաց իմ տանն այն նպատակով, որ թաղի Բաղայի սպանուածների մարմինները, որոնի և դանի այն հայ փախստականներին, որոնք թաղնուել էին անտառի խորքերում, այլև գնաց Զարգախլու, ուր բնակուեմ էին հայ—թրքական ընդհարումների դիտաւոր սարքողները, հեղինակաւոր կերպով նրանց քարոզելու համար, որ գոնէ ապագայում նոր ընդհարումներ չյառաջացնեն, որ երկու կողմի համար էլ կորստաւեր է:

«Այս նպատակի համար Տէր Աբրահամեանցը երեք անգամ գնաց Զարգախլու, բայց տարաբաղգաբար նրա աշխատանքը կորաւ իղար: Նրա հովուական խօսքը չունեցաւ կարեւոր ներգործութիւն և հարկաւոր ազդեցութիւն: Սրանից յետոյ թուրքերի և հայերի յարաբերութիւնը Ղաղախի գաւառում խիստ լարուեց, ուստի նա չկարողացաւ գնալ Ղուլալի և մնաց ինձ մօտ մինչև յունուարի 25-ը՝ այժմ նա Թիֆլիզում է և խոստացաւ մտնել խմբադրատուն և մանրամասն բացատրել, թէ ես նրան ինչպէս գերի եմ պահել: Իսկ Ահրաման (և ոչ Ագրանոմ, որպէս տապաքրուած էր լրագրուեմ) Դանիէլեանցը բնակուեմ էր ինձ մօտ ոչ միայնակ, այլ 7 հոգի գերդաստանով: Ես նրանց ուղարկեցի Զարգախլու, որտեղից նրանք մի քանի օրից յետոյ նորից վերադարձան ինձ մօտ, բերելով իրանց հետ և 8 հոգի բազացի համագիւղացիներ: Թէ ինչի նրանք վերադարձան ինձ մօտ և թէ ինչպէս էին վարուել նրանց հետ չարգախլուեցի եղբայրակիցները, թող ասեն իրանք, թէ և նրանց վերադառնալն ինձ մօտ ինքն ըստ ինքեան տպացոյց է: Դանիէլեանցի հետ եկած 8 մարդկանց, նրանց խնդրելով, ես ուղարկեցի Ղուլալի: Իսկ Դանիէլեանցն իւր գերդաստանով բնակուեմ

է ինձ մօտ մինչև այժմ: Մաշազի Հասան Զուլֆադարով անունով մարդ չկայ ամբողջ Անդրկովկասում, ուրեմն չէին կարող լինել նրա մօտ գերի հայեր, ինչպէս հաղորդուած է Тиф. Листокъ № 18 թերթում:

«Վերոյիշեալ տողերից երևում է, որ ինձ մօտ ոչ եղել են և ոչ էլ կան գերի հայեր և որքան ճշմարիտ են այս հաղորդածներս և թէ եղբարք Զուլֆադարովները ո՞ր աստիճանի վերաբերմունք ունէին դէպի մասկոտական բազացի հայերը, ես գիմում եմ այս նամակի մէջ յիշուած հայերի խղճմտանքին և արժանապատուութեանը և խնդրում եմ նրանց պատասխանել այս հարցերին ապագութեամբ: Եւ որպէս զի յիշեալ անձնաւորութիւնները միջոց և կարողութիւն ունենան տալ անհրաժեշտ պատասխան, խնդրում եմ անդրկովկասեան լրագրներէ, մանաւանդ հայ լրագրների խմբագրութիւններից արտաապել սոյն այս նամակս:

«Բոլոր ասածներիցս լրագրիդ ընթերցողները և Тифлисскій Листокъ-ի խմբագրութիւնը հեշտ կարող են համոզուել, որ ոչ ինձ մօտ և ոչ իմ եղբայրների մօտ գերի չեն եղել ոչ քահանաներ, ոչ գիւղատնտեսներ, այլ որս մէջ յիշուած անձնաւորութիւնները և նրանց գերդաստանները գտել էին և ոմանք նրանցից մինչև այժմ էլ գտնում են ապաստարան և կարելոյն չափ պաշտպանութիւն իմ յարկի տակ:

«Ժամանակ է վերջ տալ արիւնալից կռիւներին: Կին ամուսիններին, մայրերին, երեխանց բաւական է դառն արտասուք թափել: Նրանց արդարացի արտունջը անիմաստնելի կորուստների պատճառով աղաղակում են հոտարակութեանը դնել իւր հեղինակաւոր արգելքը Կովկասի երկու ազգութիւնների արիւնոտ կռիւը այլ ևս շարունակելու: Փսխարքայի մայրաքաղաքի հասարակաց կարծիքը պարտաւոր է իւր վրայ առնել արիւնհեղութիւնը դադարեցնելու սկզբնաւորութիւնը: Արիւնհեղ ընդհարումները յառաջ բերող պատճառները բացատրելու համար դումարած հայերի ու մուսուլմանների լիազօրների համաժողովը յարմար առիթ է դրա համար: Անհրաժեշտ է մայրաքաղաքի հոտարակութեան միացումը նրա կարծիքի և ցանկութիւնների արտայայտիչի—մամուլի հետ և իշխանաւոր յայանել երկու ազգութիւնների լիազօրներին, թէ ժամանակ է կանգ առնել արիւն թափելու, ջնջելու ամենաբնորոք մարդկանց, կործանելու մի շարք սերունդներով ձեռք բերած կարողութիւնը: Հասել է ժամանակը ձեռք դարկել ուրիշ դործերի, ղեմստվային, ընտրողական, որ նոյնպէս շատ կարեւոր է, եթէ չասենք՝ թէ ամենազլխաւորն է բժշկելու այն ծանր վէրերը, որ հասցրուած

են ամբողջ փոխարքայութեանը քաղաքական և ցեղական խառնակութիւններով*:

«Ալլահեար բէգ Զիւլգազարով»:

Եթէ ընթերցողն ուշի ուշով հետեւել է նկարագրութեանս ընական ընթացքին, եթէ մտաբերում է այն յարաբերութիւնը, որ ունեցել է Ալլահեար բէգը Բաղայի աւերումից առաջ, աւերման ժամանակ և յետոյ, նա կտեսնէ, թէ ի՞նչ տարբերութիւն կայ բէգի նամակի բովանդակութեան և իսկական փաստերի համեմատութեան մէջ: Երկատիրութեան հեղինակը չէ ցանկանում համեմատական ըննութեան ենթարկել Պ. Զիւլգազարովի նամակի բովանդակութիւնը, որովհետեւ նա աշխատել է լինել անկողմնապահ, տքնել է դուրս բերել միայն փաստեր և ապա կարելոյն չափ լուսարանել տեղական բէգերի դրական և բացասական յարաբերութիւնները թուրք—հայկական ընդհարումների ժամանակ Բաղայի սահմանում:

Ալլահեար բէգի վերը բերած նամակի կողքին աւելորդ չէ դնել նոյն այդ բէգի և նրա եղբոր Մեհրալի բէգի ճառը, որ պարոնները Ղազախի դաւաճապետ Առնուլլի ընակարանում, 1905 թուի սեպտեմբերի 11-ին ճաշկերութեան և կենացների ժամանակ, Ղազախի աւերումից առաջ, արտատանել են, թէ «իրանցում ամեն ինչ խաղաղ է և եթէ իրանը չցանկանան, չի կարող թուրքերի կողմից ընդհարում առաջանալ»*:

Իսկ յետոյ, ընդհարումները արդէն տեղի ունեցան: Եզրահացութիւն . . .

Սորանով վերջացնում եմ Բաղա գիւղի աւերման պատմութիւնը և նրա ժողովրդի ցրել գալը: Հետեւեալ տարին, այն է 1906 թուականի գարնանը հալածուած, ամէն բանից զրկուած ժողովրդի մեծ մասը սակաւ առ սակաւ սկսեց վերագառնալ աւերուած հայրենիքը՝ կրկին նորոգելու այն. ժողովրդի մի փոքր մասը միայն մնաց ցանուցիր հայ գիւղերում:

Կովկասի բարձր իշխանութեան կարգադրութեամբ հաշտարար միջնորդ Իվան Պետրովը 1906 թուին Ապրիլի 10—25-ը Բաղայի աւերակներում սկսեց ցուցակագրել բոլոր գիւղի կրած վնասի քանակութիւնը, որ ինչպէս յիշատակուած է Ա. գլխում, կազմում է երկու միլիոն երկու հազար երեք հարիւր ռուբլի: Ցուցակագրութիւնը կազմելու համար Պ. Պետրովը դանաղան հայ գիւղերից հաւաքել էր մօտ 150 բաղայի հայեր և

* Արշալոյս № 44—1905 թիւ. սեպտ. 46, Նամ. 2. քահ. Ապրեսեանցի:

բազմաթիւ թուրքեր Իրմաշլուէց, Խըննալից, Վերին և Ներքին Ալիլուէց, Թաթալուէց և Կոյլասարից:

Բազայի աւերումից յետոյ այս առաջին անգամն էր, որ երկու դրացի թարմ ոստիկները հանդիպեցին իրար սոյն այս թուրքերի ձեռքով քարուքանդ արած, աւերակ դարձրած գիւղում: Մանօթ թուրքերը չքմեղ ձեանալով մօտենում էին հայերին և արդարանում ասելով «Մարդիմաղարն էօղը Ալլահ երթըսըն» (վատ մարդկանց տունը Աստուած քանդի):

Իւրաքանչիւր երեկոյ թուրքերը վերադառնում էին իրանց գիւղերը, իսկ հայերը մնում էին իրանց աւերակներում: Ոչինչ չունէին ուտելու: Պանծակից ստացուած մի կտոր պիւրից հայերը խմոր էին շաղախում պաղ ջրով (եռացնելու աման չկար) և երկաթէ տանիքից մնացած թիթեղի վերայ և կամ կտորած կաւէ ամանի յատակում թխում:

Որովհետեւ հայերը Բազայի ջնջումից յետոյ առաջին անգամն էին եկել այստեղ, ուստի ձորերում և խորշերում ցանուցիք եղած սպանուածների և մեռածների մարմինները ժողովեցին ամփոփելու: Դիակներից, փափուկ մասերը թռչունների և գաղանների կերակուր դառնալով, միայն կմախքն էր մնացել: Մեծ դժուարութեամբ էին ճանաչում հանգուցեալներին: Որ և է շորի կտոր, գուլբա կամ օտնաման նշան էր լինում ճանաչելու: Ճանաչուածներին թաղում էին առանձին, իսկ չճանաչուածներին թաղեցին միասին մի շերմի մէջ: Թաղման տխուր հանդէսը կատարուեց 1906 թուի Ապրիլի 14-ին:

Գերեզմանատան մէջ նկատելի էին շատ գերեզմաններ բացած և կրկին ծածկած. յարձակման ուղատելու օրերում ոմանք բազայիք աշխատում էին թաղցնել գետնի տակ իրեղէններ: Սրանց թւում Աիմոն Ազրիեանցը իւր խանութի ապրանքը կապոցներով իբրեւ հանգուցեալ թաղել էր գերեզմանատանում, ապա երբ ծածուկ հանել է, թուրքերը նկատել են և ձեռքիցը խլել: Սրանից յետոյ արդէն սկսել են ըորենի դառնալ և գերեզմանները քանդել: Միայն դիակներ գտնելով՝ նորից ծածկել են:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Մինչև այս կէտը խօսուեց Բազա գիւղի միմիայն աւերման և ընահչութեան ցրիւ գալու մասին, բայց երկրայել չէ կարելի, որ հալածուած ժողովուրդը նորից կհաւաքուի իւր հին գիւղը, նորից կաքնի, կճղնի, կլարի իւր ռպառուած ուժերը և տարիների ընթացքում նորից կշէնացնի իւր հայրենիքն ու

ծննդավայրը: Ասկայն հարկաւոր չէ գոհանալ, միտթարուել միայն սրանով:

Առաջին անգամը չէ, որ Բագան ենթարկուում է աւերման և աղէտի: Եթէ Բագան գոյութիւն ունէր տասներեքերորդ դարում, նա իւր հարեան Դամբօրի հետ միանուագ պէտք է ենթարկուած լինէր աւերման թաթարների ապստակութեան ժամանակ*: Նրանից յետոյ էլ պէտք է աւերուէր Կովկասեան լեռնական հրոսակների ձեռքով, նոյնպէս և Աղամամագ խանի ժամանակ:

Աւանդութիւնից և անգամ ժամանակակից ականաւանդները բերանացի վկայութիւններից յայտնի է, որ 1826 թուի դարնանը, Ռուս—Ասիական պատերազմի սկզբում թշուառ Բագան էլի ենթարկուել է Երեանի Սարգսր՝ Յիւսէին խանի սարքաղների ապստակութեան: Աւերուել է գիւղը, բնակիչներից շատերը սպանուել են, շատերը ցրուել են, կանայք, աղջկունք և երեխայք գերի են տարուել: Բագացի Բեդաս մահանուանեալ Յակոբ քահանան, երկաթէ շղթան վիզը ձգած (գերի գնացողին նշան) մի ամբողջ տարի մուրացկանութեամբ ժողոված դումարով հազիւ կարողացել է ազատել գերութիւնից իւր կնիքը և երկու դուռարներին:

1826 թուի աւերումը և սպասելի էր և բնական, որովհետեւ գիւղը մօտիկ էր պատերազմի դաշտին և տեղական թուրք տարրը ուղեցոյց և առաջնորդ էր սարքաղներին:

Դրանից 80 տարի յետոյ, 1905 թուին Բագան նորից ենթարկուեց աւերման, այն էլ ոչ թէ օտարահպատակ սարքաղների ձեռքով, պատերազմի միջոցին, այլ դրացի աւաններից: Ինչպէս 80 տարի յետոյ, նոյնպէս և 80 տարի առաջ գիւղի հարստութիւնը կողոպտուեց, մարդիկ սպանուեցին, իգական սեռը ու մանուկները գերի գնացին: Աղէտները Բագային խրատական չեղան: 80 տարի առաջ և յետոյ ինքնաճանաչութիւնից զուրկ ժողովուրդը մնաց նոյնը. նա 26 թուին ղէների փոխարէն հսկումն էր կատարում եկեղեցում Բեդատ տէր Յակոբի ձեռքով: Նոյն հսկումը կատարուեց և 1905 թուականին:

Չունեցաւ այդ ժողովուրդը այնպիսի ինքնաճանաչութիւն և հասարակաց կազմակերպութիւն, որ անակնկալ վտանգի ժամանակ կարողանար ինքն իրան պաշտպանել կամ եթէ մեռնելու էր, թող մեռնէր ղէները ձեռքին... Ինքնապաշտպանութեան գործում 26 թուի Բագացիները ապաւինել էին միայն Աստուծուն, իսկ 1905 թուի Բագացիները ապաւինել էին և Աստծուն

* Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի. Վենետիկ 1863. զԼ. ԻԱ. էջ 128:

և Ալլահեար բէգ Զիւլգադարովին . . երկու անգամն էլ կորստեան մատնուեցին:

Բաղային զրացի Չարդախլու զիւզի հայերը 1905 թուի յարձակումների ժամանակ պաշտում էին Աստծուն, գիտէին և Ալլահեար բէգի տեղը, բայց նրանց ապաւէնն էր «սահման քաջաց՝ զէն իւրեանց» և կորստեան շմատնուեցին:

1800 թուականին չէր կարելի գուշակել Բաղայի 26 թուի աւերումն, ինչպէս վերջին թուականին անկարելի էր գուշակել 1905 թուի աղէտը: Հետեալքար չէ կարելի գուշակել և ապագայի արհաւիրքը: Սակայն մի հասարակութիւն, իբրեւ մի ամբողջութիւն և կազմուած մարդկացին էակներեց և ոչ անբան անասուններից, պարտաւոր է իւր գոյութիւնը, գոյքը և պատիւը պահել և պաշտպանել իւր տեղիական միջոցներով և իւր հաւաքական հասարակական ոյժերով, որի համար էլ հարկաւոր է կրթել՝ նախապատրաստել սերունդներ՝ գործելու այդ ուղղութեամբ:

Բայց սրովհետեւ երկարագոյն միջոցներում սերունդները կարողանում են մոռանալ մերկալից անցեալը, ուստի սոյն աշխատութիւնս իւր քովանդակութեամբ Բաղայի ժողովրդի համար թող լինի յուշարար:

